

Török eredetű törzsneveink

Immár 250 éve annak, hogy a magyar történetírás tudomást szerzett Bíborbanszületett Konstantín 10. századi bizánci császárnak hányatott sorsú, A birodalom kormányzása című munkájáról.¹ A 952 k. összeállított — nehezen meghatározható műfajú — mű méltán váltotta ki itthon és külföldön a történész- és nyelvészgenerációk meg-megújuló érdeklődését. A munka magyar vonatkozású részei mindmáig őstörténetírásunk legalapvetőbb bázisul szolgálnak.²

A császár művéről, az eredeti szöveg hagyományozódásának kérdéséről, a különféle kéziratok filiációjáról, a magyar vonatkozású részek főbb forrásairól, a császárnál 948-ban Bizáncban járt magyar követekről, Termás (Termacsu) és Bulcsú vezér személyéről és szerepéről, a felmerülő szépszámú, rendkívül szerteágazó mikrofilológiai kérdésekről mára már egy kisebb könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre.³

Konstantín császár — munkájának 40. fejezetében — a magyar őstörténet írásos forrásai közül egyedülálló módon felsorolja a magyar (nála: türk) törzsszövetséget alkotó törzs neveit.⁴

A bizánci forrásban rögzített törzsnevek megfejtésére már a 18. században is tettek kísérletet, majd számos próbálkozás, kalandos magyarázatok

¹ A munka magyar nyelvű kiadása: Moravcsik (1950), kritikai angol nyelvű kiadása: Moravcsik-Jenkins (1967).

² Így van ez még akkor is, ha a császár munkájának megbízhatóságát, információinak hitelét különféle okból és eltérő mértékben többen kétségbe vonták a magyar tudományosságban. Jó áttekintést nyújt a kérdéstről Kristó (1980. 23–25), aki ismertette Deér (1945–46), Györffy (1959), Váczy (1975), Dümmerth (1977) kritikus megjegyzéseit a bizánci forrás történeti hiteléről, maga egyértelműen a forrás megbízhatósága mellett szavaz. Saját mondanóját Konstantín császár 38. fejezetének szövegére fűzi fel.

³ A főbb irodalomról l. Moravcsik (1983.1. 356–90), uő. (1988. 30–34), vö. még itt a 2. jegyzetet.

⁴ L. Moravcsik (1988. 46b, 47b): „Első a kabároknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.”

sora látott napvilágot a 19. század folyamán, a 20. század elején.⁵ A korai dilettáns származtatások egyik fő gyengéje leginkább az volt, hogy sokszor már maga a kiindulópontként felvett hangalak is tévesnek bizonyult. Ez annak a következménye, hogy a Konstantín császárnál fennmaradt törzsnévi formák többféle olvasati lehetőséget is megengednek. Ezért volt jelentős fordulat annak a felismerése, hogy törzsneveinkre a császár munkája mellett még egy fontos forrásunk van. Ez a magyar helynévi anyag. Bár szórványos próbálkozásokkal már korábban is találkozni az irodalomban, a döntő érdem ezen a területen Nagy Gézáé, aki *A magyar nemzetségek* című cikkében⁶ sikeresen igazolta, hogy törzsneveink a történelmi Magyarország területén szétszórtnan elhelyezkedő települések neveivel egyeztethetők.⁷

1930-ban Németh Gyula számára már egyértelmű volt, hogy csakis a két forrás együttes használata óvhatja meg a kutatót a kétes kiindulópontok feltételezésétől, mely már eleve kudarcra ítéli a megfejtési kísérletet. Németh máig nagyhatású művében, *A honfoglaló magyarság kialakulásában a magyar törzsneveket* elsőként tárgyalja tudományos igényű módszerességgel.⁸

Németh arra a következtetésre jut, hogy törzsi elnevezéseink a *Nyék* kivételével török eredetűek. A *Nyék* törzsnevet finnugor eredetűnek mondja,⁹ többi törzsnevünket viszont a törökből¹⁰ származtatja.¹¹

Németh 1930-ban megjelent megoldásait őstörténetírásunk szinte teljes egészében magába építette, s úgy tűnik, hogy a Németh Gyula által 1930-

⁵ Ezekről a — többnyire csak tudománytörténeti kuriozításuk miatt említésre érdemes — magyarázatokról jó áttekintést találunk az első tudományos igényű megfejtési kísérlet szerzőjénél, Németh Gyulánál (1930. 227–233).

⁶ Nagy (1910. 18–32, 56–65).

⁷ A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásáról máig eldöntetlen parázs vita alakult ki történészeink között. Erre vonatkozóan l. Györffy (1959), (1960), (1970), Kristó (1976), (1977). Azt azonban senki sem vitatta, hogy az ún. „korai” helynévi anyag (pontosabban: annak nyelvtörténeti adatai) rendkívül fontos támpontot nyújt a magyar törzsnevek értelmezésében. Kniezsa (1938. 367–472) mára meghaladott tanulmánya óta a törzsnévi eredetű helynevekről a legmegbízhatóbb tájékoztatást l. Kristó–Makk–Szeffü (1973.32–38), Györffy (1987) megfelelő részei.

⁸ Németh Gyula munkája, mely egyben első ismert őstörténeti koncepciójának a foglalta, voltaképpen már címében is újat hozott. Nem a magyarság „őshazáját”, nem eleink „eredetét”, hanem a magyarság több százból álló kialakulását kutatja. Művében a törzsnévkutatás központi szerepet kap, a magyarságot annak törzsein és ezek elnevezésein keresztül megközelíteni szándékozó Németh Gyula a részek ismeretében kíván következtetni az egészre.

⁹ Németh (1930. 241).

¹⁰ Így foglal állást a *Megy*er törzsnév esetében is, azzal a megszorítással, hogy e név első elemét, a *magyar* népnév magashangrendű párjának mondott *Megy*er törzsnév *Megy*-tővét a finnugorból származtatja, de magát a (nép- és) törzsnevet már török származéknak tartja.

¹¹ Javasolt megfejtéseit lentebb az egyes törzsnevek kapcsán tárgyalom.

ban kifejtett vélemény iránti bizalom több szerzőnél máig töretlen. Németh kritikusabb volt saját etimológiáival szemben. 1966-ban már néhány nehézséget emleget korábbi származtatásaival kapcsolatban,¹² majd 1975-ben egy itthon kis visszhangot kiváltó cikkében¹³ visszavonja korábbi származtatási kísérletei közül a *Megyer-ét*, *Gyarmat-ét* és *Kér-ét*.¹⁴ Nem kis szerepe volt véleményének módosulásában Németh avatott és értő kritikusanak, Ligeti Lajosnak, aki kezdetől fogva szkeptikus volt Németh etimológiáinak egy részével szemben.¹⁵ Ligeti Lajos azonban nemcsak Németh megfjtéseivel szemben volt bizalmatlan, hanem magával a magyar törzsnevek etimológizálhatóságával kapcsolatban is fenntartásai voltak. Utolsó nagy szintézisében írja: „Úgy vélem, nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának... Alighanem új módszerrel kell megkísérelni e nevek értelmezését, s eleve le kell mondanunk arról a sebezhető módszerről, hogy e nevek török eredetűek és csak a törökből magyarázhatók.”¹⁶ Majd hozzáfűzi: „Nem segíti éppen a magyar törzsnevek értelmezését, hogy ugyanazon görög szövegnek besenyő törzsnevei világosan felismerhető rendszert képviselnek.”

Bár Ligeti óvatosságra intő megjegyzései megfontolandók, jómagam úgy vélem, hogy törzsneveink elfogadható magyarázatot kaphatnak, s Németh Gyula jó úton járt, amikor a török nyelvekben kereste a megoldást.¹⁷ Különösen fontos Ligeti idézett véleményének utolsó mondata, ahol — ha burkoltan is — fő módszertani fenntartásának adott hangot. A besenyő törzsnevek Konstantinos Porphyrogenetosnál világos rendszert mutatnak. E nyolc besenyő törzsnév mindegyike két elemű. Minden törzsnév első eleme egy lószínnév, második része pedig egy méltóságnév.¹⁸ Éppen a besenyő törzsnevek rendszer volta az, ami meggyőzően igazolta a kutatás számára a megoldás helyességét.

¹² Magyar törzsnevek a baskíroknál című cikke (NyK 68: 35–50) megjelent németül (ALH 16: 1–21) és oroszul is (Arheologija i Etnografija Baškirii IV: 249–262).

¹³ Türkische und ungarische Ethnonyme (UJb.47: 154–60)

¹⁴ A *Megyer* törzsnevet Németh Gyula finnugor eredetű totemikus névnek gondolja — s egy régi egyeztetést felelevenítve — ‘Fajdkakas’ jelentésűnek véli. Erre a Setälätől származó ötletre, Németh röviden már 1930-ban kitért (249), de akkor elutasítja a származtatást. A *Gyarmat* és *Kér* esetében nem ad új magyarázatot, ismeretlen eredetűnek tartja mindkettőt.

¹⁵ Vö. pl. *Gyarmat* és *Jenő* : Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből (NytudÉrt. 40: 230–39).

¹⁶ Ligeti (1986. 252).

¹⁷ Nem volt ez idegen persze Ligetitől sem, aki a *Tarján* és *Jenő* török származtatásában nem kételkedett, s a *Gyarmat* török eredeztetését elképzelhetőnek gondolta, ha nem is fogadta el Németh magyarázatát. L. Ligeti 1986. 252.

¹⁸ A besenyő törzsneveket Németh Gyula fejtette meg sikeresen. L. cikkét A besenyők ismeretéhez (MNy.18: 2–7). Németül: Zur Kenntnis der Petschenegen (KCsA I: 219–25).

Úgy látom, hogy Ligeti Lajos nem véletlenül kérte számon törzsneveinken a rendszer meglétét. Az alábbiakban törzsneveinkkel kapcsolatos friss kutatási eredményeimről szeretnék beszámolni, arról, hogy törzsneveink jól érthető rendszert alkotnak. Egy olyan rendszert, amely talán nem olyan szabályos, mint az említett besenyő törzsnevek rendszere, de arra alkalmasnak tűnik, hogy mint rendszer maga is leadja szavazatát az új törzsnévi magyarázatok mellett.¹⁹

Új etimológiai javaslatot négy törzsnevünkre teszek. Ezek a *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér*. Módosító észrevételeket fűzök a *Keszi* törzsnév Németh Gyula által javasolt etimológiájához.

Eltérő okok miatt nem tárgyalom itt a *Kabar*,²⁰ a *Nyék*,²¹ *Megyer*²² és *Tarján*²³ törzsneveket.

A törzsnevek áttekintését a konstantinoszi lista végén szereplő *Keszi*-vel kezdem, majd a császárnál található sorrendben (*Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő*, *Kér*) folytatom.

- ¹⁹ A magyar törzsnevek rendszeréről rövid, népszerűsítő cikkben tájékoztatást adtam az Élet és Tudomány 1988/51. számában (1608–1609). Előadást tartottam a Körösi Csoma Társaság felolvasó ülésein Szegeden (1988. november 24.) és Budapesten (1989. január 17.). Az előadás szövege a Keletkutatás 1989/tavaszi számában látott napvilágot. Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs című cikkem az UAJb. 1990-es kötetében jelent meg.
- ²⁰ Megtartom itt az irodalomban elterjedtebb *Kabar* elnevezést (szóközépi *-b-*vel), melyet külön tanulmányban készülök tárgyalni. A régi, 'Lázadj fel!' vagy 'Lázadó' eredeti jelentésű, török etimológiát (vö. Németh 1930. 233–41; 1975. 155) alighanem itt is fel kell adnunk. Csak annyit jegyzek meg, hogy jelentéstani okok nem tennék indokolttá e törzsnév elváltását a lentebb tárgyalandóktól, mégis — úgy gondolom —, hogy célszerű lesz egy másik alkalommal — a *Ság*, *Ladány* és *Berény* társaságában — foglalkozni a *Kabar* törzsnévvél.
- ²¹ A *Nyék* törzsnév jól ismert — Németh Gyula által képviselt (vö. 1930. 241–45; 1975. 155–56) — eredeti 'Sövény' jelentése védhetőnek látszik. Sajátos módon, a törzsnév etimológiáját illetően már nem ilyen egyszerű a helyzet. Elképzelhető, hogy a korábban javasolt eredeti jelentés megtartásával, végső fokon ez is török eredetű név. Ha ez igaznak bizonyulna, török jövevényeink legősibb rétegében lenne a helye. Bár a törökből való származtatás már jelenleg is megáll a lábán, ezt a törzsnevet is később célszerű tárgyalni.
- ²² A *Megyer* törzsnév, ha szókezdője etimológikus, nem származhat török nyelvből. Általánosan elterjedt etimológiája, miszerint e törzsnév a *magyar* népnév magashangrendű alakváltozata erősen valószínű. A gond a *magyar* népnév származtatásával van. A *magyar* < ugor. **mańcs* frátrianév + *er(i)* 'férfi, ember' (vö. TESz. 2. 817; MSzFE 2. 415–17) származtatás hangtanilag védhető konstrukció, de ez még aligha elégséges az etimológia hitelesítéséhez. Nem vitte előre a kérdést Németh (l. itt 14.j.) és Ligeti új megoldási kísérlete (1986. 400) sem.
- ²³ A *Tarján* törzsnévről régóta ismerjük az eredetét. Ez a legkorábban megfejtett törzsnévünk. „A magyar Tarján nemzetségnév igen közel állhat a kozárok Tarchánjához, s a bolgárok Tarchán nevű boérjához.” — írja 1876-ban Salamon Ferenc. (A magyar haditörténethez a vezérek korában. Századok. 722.) Ezt a helyes egyeztetést, a törzsnév török méltóságnévből való eredeztetését aligha vonhatjuk kétségbe. Az etimológiát Németh Gyula dolgozta ki (1930. 255–61), behatóan foglalkozott a származtatással és a *Tarján* ~ *Tárkány* névpárral Ligeti Lajos is (1979. 138–41; 1986. 486).

Keszi

Nem új keletű felismerés, hogy *Keszi* törzsnevünk ómagyar hangalakjának megállapítása során a fő nehézséget az okozza, hogy a Konstantinos által lejegyzett *Κασή* (genitívus)²⁴ alak nem hozható közös nevezőre törzsnevi eredetű *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* helyneveinkkel, illetőleg, ezek történeti adataival. Míg a bizánci forrás egy 10. századi ómagyar **Keszi* hangalakot őriz, addig helyneveink egy ómagyar **Kesziz* ~ **Keszey* meglétére engednek következtetni.²⁵ A bizánci adat alapján a mai magyar helynévi anyagban *Kesz* formát várnak. Ilyen elvárt forma a Kniezsa által is említett *Búlkesz* helynév²⁶ *-kesz* eleme, de ez az alak másodlagos, új fejlemény,²⁷ s minden bizonnyal igaza van Pais Dezsőnek, aki úgy vélte, hogy a *Kesz* alak nem hangtani úton, az ómagyar szóvégi *-i szabályos eltűnésének következményeként jött létre, hanem alaktani úton, elvonással keletkezett egy *Keszi* alakból, melynek *-i*-jét melléknévképzőnek fogta fel a nyelvérzék.²⁸

A korai helynévi adatok arra mutatnak, hogy mai *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* stb. helyneveink előzménye az ómagyar nyelvben a **Kesziz* ~ **Keszey* forma volt. Az ómagyar **Kesziz* ~ **Keszey* rekonstrukció helyességét támasztják alá Melich szlovák helynévi adatai is. Melich a magyar *Keszi* stb. helynevek szlovák *Kosihy*, *Kesihovce* (többes nominatívusban, eredetileg többes accusatívusban álló) alakjai segítségével ómagyar **Kesziz* hangalak egykori átvételére következtet, s megállapítja, hogy ezek a 13. század előtt kerültek be a szlovákba.²⁹ A szlovák helynévi adatok *-h*-ja korábbi *-*γ* < *-*g*ből érthető és az már belső szlovák kronológiai kérdés, hogy adott esetben az ómagy. *-*γ* *-*γ* hanggal vagy hanghelyettesítéssel *-*g*-vel került-e átvételre.

²⁴ A császár listájában törzsneveink birtokos esetraggal ellátott alakjai szerepelnek. Vö. Moravcsik (1936. 288–92), uő. (1988. 47b, 34.j.). A genitívusi végződésellátott *Κασή* alak egy feltételezhető 'Keszi törzse'-féle szerkezetből érthető meg. Az alanyesetben álló bizánci alak **Καδης* lehetett, ahol a szóvégi -ς görögösítő végződés. Az -ή genitívus alapján az ómagyar szóvég *-i lehetett. L. Moravcsik (1983.2: 155), Gyóni (1943. 67–68, 192).

²⁵ *Keszi*-féle helyneveink régi történeti adatai közül l. 1113: *Quescu*, *Kezu* 1135: *Kükezu* (Kökeszi); 1156: *Kesceu*; 1171: *Kesceh*; 1192: *Kesiu*, *Kesciu*; 1219: *Keze*; 1232: *Kezew* stb. — Kristó–Makk–Szeffü (1973. 37–38), vö. még: Nagy (1910. 52–54); Melich (1928. 241–43); Németh (1930. 268–71), Kniezsa (1938. 459b–60b); Moór (1944. 100b–101b); Györffy (1987.1: 180, 224–25, 326, 452, 509, 633, 781; 2: 295, 391, 515–16; 3:108, 207–209, 352, 425–26). Igen korai személynévi előfordulására l. a kicsinyítő képzős *Keseudi* adatot 1138-ból (Szabó 1936. 133).

²⁶ (1938. 460a), vö. Kristó–Makk–Szeffü (1973. 38, 57-es sz. adat), Györffy, (1987.1: 224–25).

²⁷ 1263-ban még *Kezy* (Kniezsa 1938. 460a; Kristó–Makk–Szeffü 1973. 38).

²⁸ Pais (1930. 299).

²⁹ Melich (1928. 241–43).

A kétféle ómagy. hangalak, a **Keszi* és a **Kesziz* ~ **Keszey* kibékítésére már Németh Gyula is kísérletet tett. Törzsnévi eredetű helyneveink régebbi alakjául a *Kesző* (*Keszü*) < **Keszey* formát jelölte ki és a *Keszi* valamint a *Kesz* alakokat másodlagosnak tartotta.³⁰ Németh magyar alaktani magyarázata azonban nem ad választ az alapkérdésre, azaz nem tisztázza a régi helynévi adatok és a bizánci adat között feszülő ellentétet. A bizánci *Κασή* alak alapján kikövetkeztethető **Keszi* kapcsán maga Németh mindössze annyit jegyez meg, hogy ez és talán a *Kesz* is igen régi lehet.³¹

Míg a turkológus Németh Gyula magyar oldalon kereste a megoldást, a magyar nyelvtörténész Pais Dezső turkológiai magyarázatot keresett. Pais elfogadva Németh etimológiáját, miszerint a *Keszi* törzsnév egy csuvasos hangalakú **käsäγ* 'rész, darab, töredék' jelentésű török szóból származik,³² felveti annak a lehetőségét, hogy a 10. századi ómagyar **Keszi* ill. az ómagyar **Keszey* ~ **Kesziz* egykori meglétét biztosító, helynevekben fennmaradt *Kesző* stb. alakok kétféle török forma átvételére, esetleges török nyelvjárási különbségre utalnak.³³

Pais magyarázatát fogadja el Gyóni,³⁴ és Ligeti is úgy véli, hogy igaza van Paisnak, amikor kétféle török átható alakkal számol.³⁵ Németh nem válaszolt Pais észrevételére és későbbi munkáiban³⁶ — a *Keszi* törzsnévről szólva — nem módosított 1930-as álláspontján.³⁷

³⁰ (1930. 270) Magyarázata szerint a magyar nyelvérzék a szóvégi *-eγ>-ő-t kicsinyítő képzőnek fogta föl, így elvonással keletkezhetett a *Kesző*-ből *Kesz*, de *Keszi* forma is kialakulhatott a *Kesző* helyén, ez utóbbiban ugyanis egy másik kicsinyítő képzővel cserélték föl az annak tartott -ő-t.

³¹ (1930. 270)

³² L. Németh (1930. 268–71), Pais (1930. 298–99). Németh etimológiai magyarázatát — rá való hivatkozással — l. már korábban: Melich (1928. 244).

³³ (1930. 298–99). Pais a konstantinoszi **Keszi* forrásául egy török **Käsü* vagy **Käs* alakot vesz fel.

³⁴ (1943. 67–68)

³⁵ Ligeti (1963. 236).

³⁶ (1966. 11, 17), (1975. 156).

³⁷ Németh Gyula 1966-ban megfogalmazott véleménye, miszerint a baskír *Kēsē-Tabīn* (a *Tabīn* törzs altörzsének) *Kēsē* elnevezése egy magyar **Keszey* alakra vezethető vissza, nem érinti sem a magyar alakok egymáshoz való viszonyát, sem a *Keszi* törzsnév etimológiáját. Itt röviden mégis érintenem kell a kérdést. Németh feltevése teljesen tarthatatlan. Egy baskír *Kēsē* alak nem lehet vissza egy magyar **Keszey* formára, a baskír -s- hang ugyanis nem lehet egy magyar -sz- hang képviselete. A vokalizmus is elment mond egy ilyen származtatási kísérletnek. A baskír *Kēsē* s z a b á l y s z e r ü e n magyarázható viszont egy **Kiči* hangalaktól. Aligha tévedés, ha török etimológiát biztosítunk a bask. *Kēsē* altörzs nevének és a 'kis, kicsi' jelentésű kipcsak **kiči* szót jelöljük meg forrásaként. Vö. Mándoki Kangur [!] (1976. 43). Az óbaskír (vagy pontosabban: volgai kipcsak) **kiči* szóhoz l. Clauson (696ab: *kičig*); Doerfer, TMEN (3. 584: *küčük*), (3. 628–31: *kōčak*); DTS 306a (*kičig*). Török közzsóként több alakban is bekerült a ma-

A *Keszi* törzsnév etimológiai magyarázata Németh Gyula megfejtése és Pais — azt helyes irányban módosító — észrevétele után további pontosítást igényel. Két szempontból is egyetérthetünk Pais véleményével: 1. Németh valóban helyes úton indult el törzsnevünk magyarázatakor; 2. a kétféle ómagyar alak kétféle török átadó formát sejtet.

Németh bolgár-török (másként: csuvasos) **käsāγ* formából indult ki s ezt az alakot a tör. *käs*- 'vág' ige származékának tartotta. Két lényeges ponton nem követhetem az etimológiát adó Németh Gyulát:

1. Nincs semmilyen kényszerítő okunk arra, hogy csuvasos nyelvből magyarazzuk az ómagyar **Keszey* ~ **Kesziγ* alakot. A szóvégi ómagyar *-*γ* lehet hanghelyettesítés eredménye is. Bárczi hívta fel a figyelmet arra, hogy török jövevényszavainkban az átadó alakok szóvégi gutturálisai előtt két lehetséges út állt. Ha olyan korban került be nyelvünkbe a szóvégi török *-*k*-t, vagy *-*g*-t tartalmazó alak, amikor a magyar nyelvben szóvégi helyzetben nem volt *-*k*, *-*g*, akkor az egyik alkalmazkodási lehetőségként egy másodlagos véghangzó felvétele kínálkozott, a másik lehetőség pedig a -*γ*-vel való hanghelyettesítés volt.³⁸ Mindez azt jelenti, hogy az ómagyar **Keszey* ~ **Kesziγ* forrása nem szükségképpen rekonstruálandó szóvégi „csuvasos” *-*γ*-vel.

2. Ha igei származékként képzeljük el törzsnevünk török forrását, akkor a második szótag magánhangzójaként *-*ü*-t kellene felvennünk, a *käs*- igehez járuló névszóképző -*ük* (és nem -*äk*) lenne a törökben.³⁹

Úgy látom, hogy *Keszi* törzsnévünk etimológiai magyarázata során nem szükséges olyan sok hipotézist megfogalmaznunk, mint Németh tette, s a kétféle ómagyar alak egymáshoz való viszonyának tisztázása sem okoz nehézséget. A helyneveink által megőrzött (egykori ómagyar **Keszey* ~ **Kesziγ* >) *Kesző* (*Keszü*, *Keszi*) alakok forrása egy tör. **Käsäk* forma lehetett, az ómagyar **Keszi* pedig egy tör. **Käs* alakra mehet vissza. Valójában nincs is szükség rekonstruált formák felvételére török oldalon: mind a *käs* 'rész, darab, töredék' szó, mind az ebből -*ük* kicsinyítő képzővel képzett *käsäk* jól ismert a törökségben.⁴⁰ A császár által hallott ómagy. **Keszi* *-*i* véghangzója a magyarban került a török *käs* alak végére és ugyancsak adaptációs okok magyarázzák a török szóvégi *-*k* *-*γ*-vel történő átvételét.

gyarba: l. legújabban Ligeti (1986. 46, 56, 101: *kis*, *kicsi*, *kicsiny*). A mai volgai kipszak nyelvekben a várt alakban találjuk: tat. *kěčě*, bask. *kěšě* 'kis, kicsiny, fiatal'.

³⁸ Bárczi (1958. 122). Ligeti teljes mértékben elfogadta Bárczi érvelését és csatlakozott (1986. 82) Bárczi véleményéhez.

³⁹ A képzésre vonatkozóan l. Doerfer, TMEN (3. 595–96).

⁴⁰ Mindkét alak megvan Kāšgarīnál, a török történeti adatokat l. Clauson (748b: *käs*), (749b–50a: *käsäk*). Doerferrel ellentétben Clauson igei származéknak tartja a *käsäk* formát.

Keszi törzsnevünk ómagy. **Keszi* és **Keszeγ* ~ **Kesziγ* alakjainak egymás mellett élése éppennyolgyan jól elképzelhető, mint ahogy együtt élhetett egymás mellett a törökben a *käs* szó a *käsük* formával (vagy bármilyen alapszó a saját kicsinyítő képzővel képzett alakjával). Nemcsak a magyarság honfoglalásában részt vevő török etnikum, hanem a finnugor nyelvű magyarság is kicsinyítő képzővel bővített formának tarthatta a törzsnév hosszabb alakját, hiszen a török *Käsük* → ómagy. **Keszeγ* alakjának *-eγ végződését a magyarság azonosnak gondolhatta a finnugor eredetű *-eγ kicsinyítő képzővel. Az egymás mellett élő alakok közül a császár a **Keszi* alakot jegyezte fel, mert ezt a formát hallotta a nála járt magyar követektől, törzsi elnevezésként azonban szilárdabb lehetett a kicsinyítő képzős alak, törzsnévi eredetű helyneveink erről vallanak.

A *Keszi* törzsnévnek tehát biztos alapokon nyugvó etimológiát adhatunk. Indokolatlannak tűnik — az elhárított nehézségek után — komolyan mérlegelni Moór származtatási kísérletét⁴¹ és teljességgel elhibázott Menges török etimológiája is.⁴²

A származtatás jelentéstani oldalát Németh Gyula már kellő módon támogatta. Kimutatta, hogy a 'Töredék', 'Rész', 'Fél', 'Darab', 'Ág' stb. jelentésű nép-, törzs-, nemzetség- és ágnevek igen gyakoriak a törökségben.⁴³ Azt is igazolta, hogy a *Keszi* törzsnév etimonjával összefüggő török etnonimák több helyütt jelentkeznek a törökségben (*Käsir*, *Käsä*, *Kesük* stb.).⁴⁴ S végezetül arra is felhívta a figyelmet, hogy aligha véletlen, hogy a 'Töredék' eredeti jelentésű *Keszi* a bizánci törzsnévlista utolsó helyén áll: feltehető, hogy csak később került a törzs a rendszerbe.⁴⁵

Annak ellenére, hogy sok új információt a tárgyalt származtatáshoz nem nyújtanak, nem tekinthetünk el a mai török nyelvi adatok áttekintésétől.⁴⁶ Az adatok között találunk (vö. tuv.) olyat, ahol a mai jelentés

⁴¹ Moór (1951. 50–51) nem tartja ugyan kizártnak a *Keszi* Németh-féle török eredeztetését, de úgy véli, hogy más magyarázat is lehetséges. Ezek szerint a *Keszi* totemikus eredetű törzsnév is lehetne és a magyar nyelvjárási *kesze*, *keszi* (~ köznyelvi *keszeg*) halmnévvel függene össze. A származtatás sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem megnyugtató. Nem ad ez a megoldás magyarazatot a *Kesző*-féle alakokra. A TESz. (2. 470) szerint nem tisztázott egyébként a *keszeg* és a nyelvjárási alakok viszonya.

⁴² Menges figyelmen kívül hagyja törzsnévi eredetű helyneveinket és egyedül Konstantín *Κασή* adatát próbálja meg értelmezni. Elhibázott kísérlete tévútra vezet, a törzsnévet *Qasî*-nak olvassa és a Käsğarînál meglévő török *qasî* 'karám' szóval egyezteteti (1944–45. 275).

⁴³ (1930. 40–41)

⁴⁴ (1930. 40–41, 271)

⁴⁵ (1930. 272).

⁴⁶ Csak a fontosabb adatokat idézem. O: oszm. *kesek* 'Scholle; Erdklumpen' (HS), *kesek* 'kusok; glyba; kom (zemli i t.p.); suhoj navoz, dern'(TurRS); tkm. *kesek* 'komok, kusok

katonai, hadi műszó, s olyat is (csuv.) ahol beosztási terminus. Különösen tanulságosak ez utóbbi adatok, ahol a régi török **kās* és **kāsāk* (**kāsik*) mai fejleménye egyaránt tovább él. Mindez figyelemre méltó, még akkor is, ha a *Keszi* törzsnév ómagyar alakjai nem mutatnak nyelvi kritériumot az átadó török nyelv vonatkozásában, s a mai adatok a kérdésben nem tekinthetők perdöntőnek. Ugyanez a helyzet a jelentéstan területén is. A *Keszi* törzsnév eredeti jelentése 'Töredék' volt, még akkor is, ha — mint látni fogjuk a további törzsnévek tárgyalásakor — a hadi terminus, a beosztási kategória törzsnévünk magyarázata során csábító lehetőségeket kínálna.

Kürt

Bár Konstantín császár *Κουρτουγερμάτων* (gen.)⁴⁷ alakban a *Gyarmat* törzsszel együtt szerepelteti, őstörténetírásunk ma már vitán felülinek tekinti, hogy a *Kürt* eredetileg önálló törzs volt, csak valamilyen okból összevonásra került a *Gyarmattal*.⁴⁸ A bizánci adat egykori ómagyar **Kürtü*

suhoj gliny ili zemli'(TkmRS); *K*: tat. *kisäk* 'kusok, kusoček; otrezok; oblomok; glyba, kom, komok; loskut; klin, klynišek (tkani); kloč, kločok; lomot', lomtik; čast'; kusok, brusok (myla); otrez (materii); gram. člen' (TatRS), nyj.(gäy.) *kisäk* 'odin konec derevni' (TTDS 249), keresztény *kisäk* 'rész, adag'(tatB 56); bask. *kišäk* 'kusok, otrez; otrezok; oblomok; loskut; kloč, kločok (bumagi)' (BaškRS); kirg. *kesek* 'kusok, komok' (KirgRS); nog. *kesek* 'kusok, čast', razdel' (NogRS); kar.h. *kesek* (KarRPS), k. *kesek* 'kusok; otrezok; čast'' (uo.), t. *kesäk* 'otrezok, učastok' (uo.); kkalp. *kesek* 'kusok' (RKKalpS); Sz: alt. nyj(kmd.) *kezik* 'čast', nekotoryj' (Baskakov kmd. 221a); (tuba) *kezek* 'čast', kusok; moment' (Baskakov tuba 126a); hak. *kizek* 'kusok' (RHakS); tuv. *kezek* voen. vö. *serig kezē* 'voinskaja čast'' (TuvRS); *T*: ujj. *kesäk* 'kusok' (UjjRS 667c); *Cs*: *kas*, *kasā* 'ulica; okolotok, kvartal', kraj derevni; poočerednaja past'ba, podvornaja očerednost' čast' čego-l., (razg.) grupa, gruppirovka' (ČRS), *kasäk* 'obrezok, kusok, lomot', lomtik; poryv; polosa' (uo.), *kasā* 'az utca egyik oldalán levő házszor; a falunak bizonyos része, külön negyede, szere; barázda' (P); *kasäk* Szp. 'id., el- vagy lemetszett darab' (uo.), *kas* 'ulica, okolotok; derevnya?' vö. *anat kas* 'nižnij konec', *vāta kas* 'srednjaja čast', *tu kas* 'verhnij konec' (Ašm. 6. 127) — Ašmarin megjegyzi, hogy ezekben az összetételekben a csuvas *kas* az orosz *kurmys* terminus megfelelése.

⁴⁷ Vö. itt 24.j.

⁴⁸ A bizánci forrás egybeírt *Κουρτουγερμάτων* adata már számos történeti és nyelvészeti találgatásra adott okot. Németh Gyula kétségkívül helyesen mutatott rá, hogy a császárnál szereplő *Κουρτουγερμάτων* alak két törzsnék, a *Kürt*nek és a *Gyarmat*nak az egyesüléséről tanúskodik. Ezt világosan mutatják törzsnévi eredetű helyneveink, melyek a két — egykor önálló — törzs emlékét külön *Kürt*, és külön *Gyarmat* alakban őrzik, de nem találunk **Kürtgyarmat* helynevet. (1930. 249–50). Az irodalomban számos bizonyíthatatlan, egymásnak ellentmondó elképzelés látott napvilágot a bizánci adat kapcsán. Moór Elemér pl. rövid idő leforgása alatt két eltérő elmélettel is jelentkezett (1944. 6–7; 1951. 42–43). Itt ezekre nem térhetünk ki, szempontunkból az a lényeges, hogy két régebben önálló törzset említ a forrás összeírt alakban. Más kérdés az, hogy milyen történeti magyarázatot nyerhet a bizánci adat, ha valóban az egykor önálló törzsek, a *Kürt* és a *Gyarmat* egyesülését, vagy egyesítését takarja. E téren sem vagyunk híján feltevésnek. Az egyik lehetséges magyarázatra vö. újabban Ligeti (1986. 378–79). Magam is visszatérek még erre a kérdésre lentebb.

hangalakra enged következtetni.⁴⁹ Törzsnévi eredetű helyneveink régi adatai⁵⁰ nem szolgálnak határozott felvilágosítással az első szótagi magánhangzó hosszúságát illetően. Úgy gondolom, hogy nem zárhatjuk ki, hogy az első szótagi magánhangzó hosszú volt és a mai *Kürt* helyneveink -ü- je másodlagos rövidülés eredménye lehet.⁵¹

A *Kürt* törzsnév nem rendelkezik a szakirodalomban elfogadott etimológiával. Eddigi származtatásai⁵² közül — úgy látom — Némethé a legelterjedtebb, jóllehet ez a magyarázat az egyik legkevésbé elfogadott Németh Gyula törzsnévi etimológiái között.⁵³ Furcsa módon Németh Gyula, aki a *Kürt* törzsnévvel többször is foglalkozott, ebben a származtatásban nem kételkedett.⁵⁴ Több ízben is védelmébe vette ezt az etimológiát, mely szerint a *Kürt* törzsnév eredeti jelentése a törökben 'Hóvihar, Hólavina, Hótorlasz' lehetett.⁵⁵ Az is nyilvánvaló, hogy Németh elsősorban szemantikai okok miatt ragaszkodott ehhez a megoldáshoz, mert beleillett abba a török népnévadási szokásba,⁵⁶ melyre valóban számos példát gyűjtött is, miszerint a 'Hótömeg, Jégtömeg' típusú elnevezések gyakran jelentkeznek nép-

⁴⁹ Ld. a részletes és gondos magyarázatot Gyócinál. (1943. 70–72).

⁵⁰ Ezek közül említem: 1138: *Kurtu*; 1156: *Kurt*; 1223: *Curth*; 1245: *Curtu*; 1261: *Kyrth*; 1277: *Kuurth*; 1328: *Kyürth*; 1346: *Kyurth* 1373: *Kyurth* stb. — Kristó–Makk–Szeffű (1973. 34), vö. még: Nagy (1910. 29–30); Németh (1930. 250) Kniezsa (1938. 457ab); Moór (1944. 97b–98a); Györffy (1987.1. 226, 456, 784, 897; 2. 298; 3. 111, 214, 435–36). A *Kürt* megvan régi várjobbágynemzettség nevéként is, l. Kristó–Makk–Szeffű i. h.

⁵¹ Mindenesetre meggondolkodtató, hogy helynévi anyagunkból az derül ki, hogy az első szótagi magánhangzó hosszúságát sejtető adatok későbbiek: csak a 13. századtól vannak -uu-, -yü- stb. írásképek, s a régebbi adatok rövid magánhangzóra utalnak. A kérdés eldöntésében a bizánci adatnak nincs szavazata.

⁵² Nagy Géza (1910. 29) Kuvrat fejedelem nevével, illetőleg annak „az ó-bolgár fejedelmi lajstrom szerint *Kurti*” nevével magyarázta törzsnévünket. Egy súlyos tévedés, mely azóta is lépten-nyomon felbukkan az irodalomban, minden alapot nélkülöző módon. Pais Dezső (1922. 31) — nem minden előzmény nélkül — figyelmen kívül hagyva törzsnévi eredetű helyneveink vallomását, mely egyértelműen a magas hangrendűség mellett szól, a bizánci forrás adatát „a török *kurt* ~ *kurd* 'farkas' szóval” próbálta egyeztetni. Hasonló magyarázattal kísérletezett már Vámbéry is (1882. 152–153). Volt kísérlet, mely a magyar *kürt* közszóval hoza összefüggésbe *Kürt* törzsünk nevét, vö. TESz. (2. 693–94).

⁵³ Ligeti, aki nem titkolt fenntartással fogadta Németh törzsnévi magyarázatait, némelyiket mégis igyekezett támogatni, apró javításokat javasolva védte pl. a *Jenő* etimológiáját. A *Kürt*tel kapcsolatban mindig szkeptikus maradt. 1986-ban írja: „Kezdetől fogva elfogadhatatlannak tűnt számomra a *Kürt* és *Kér* magyarázata, bár bámulattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának” (252).

⁵⁴ Egyéb magyarázataival szemben élete végén kritikusabb lett. Mint fentebb is említettem, a *Gyarmat* és a *Kér* törzsnevek 1930-ban javasolt etimológiai magyarázatát egyik utolsó cikkében visszavonta (1975. 156).

⁵⁵ L. (1930. 249–53), (1969. 13–14), (1975. 156).

⁵⁶ 1969-es (német nyelvű) cikkében írja: „Die Zusammenstellung des ungarischen Stammesnamens mit den türkischen Wort *kürt* 'hochaufgetürmter, Schnee Lawine, Verschneien' ist aber nur in dem Falle anzunehmen, wenn es im Türkischen auch andere Namen dieser

ill. néprésznévként.⁵⁷ Németh eljárása teljesen érthető, védhetőnek viszont nem merném nevezni.

Úgy látom, hogy *Kürt* törzsnevünk a törökből fejthető meg és én sem becsülném le a jelentéstani érv nyújtotta lehetőséget, csak másként alkalmazom azt. Úgy látom ugyanis, hogy *Kürt* törzsnevünk ugyanabba a jelentéstani csoportba tartozik, mint a lentebb tárgyalandó *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér* törzsnevek.

A *Kürt* törzsnév — mint látni fogjuk — nyelvészeti szempontból igen beszédesnek mutatkozik: vall arról a nyelvágról, amelyikből nyelvünkbe került, s ősisége felől sem hagy kétséget.

Itt javasolt etimológiája szerint a *Kürt* törzsnév belső magyar fejlemény, melynek alapjául egy korai csuvasos **kögür* 'mell' jelentésű szóalak átvétele szolgált, majd ehhez egy ősmagyar/ómagyar **-tü* kicsinyítő képző járult: magy. *Kürt* < ómagy./ősmagy. **Kürtü* ~ **Kürtü* ← öcsuv./ócsuv. **kögür* < **kögür* + ősmagy./ómagy **-tü* kicsinyítő képző. A *Kürt* törzsnév eredeti jelentése ezek szerint 'Mellecske' lehetett és 'Mellső', 'Mellnél lévő', 'Mellvéd' értelemben válhatott — világosan hadi terminusként — törzsi elnevezéssé.

Nézzük mindenekelőtt a javasolt csuvasos **kögür* alakot!

A török rekonstrukció szempontjából egy lényeges kérdést kell tisztáznunk: a szóközépi **-g-* problémáját. A török (nyelvtörténeti és mai nyelvi) adatok⁵⁸ összeállításánál során Clauson köztörök **kögüz*, Róna-Tas **kőküz* formából indul ki. Etimológiai szempontból mindenképpen Róna-Tas Andrásnak van igaza: rámutat, hogy a köztörök **kőküz* alak származékszó, a **kők* 'szopik' ige derivátuma.⁵⁹ A szóközépi **-k-* mellett szólnak a csuvas nyelvi adatok is, melyekben a *-k-* ill. *-kk-* korábbi **-k-* hang esetén a várható képviselő.⁶⁰ Mindez alapján úgy tűnhet, hogy a törökségben a kérdéses 'mell' jelentésű szóban mindenképpen **-k-* ból lehet kiindulnunk. Más kérdés, hogy a törökségi adatok között találunk olyanokat is, amelyek másodlagos, de mindenképpen régi szóközépi **-g-* re engednek következtetni:

Art vorhanden sind. Nun will ich beweisen, dass es im Türkischen Völkernamen dieser Art in grösserer Anzahl gibt" (14).

⁵⁷ Említett cikkében a következő példákat hozza: *Qarluq*, *Boran*, *Qay*, *Qartu*, *Burlaq*, *Buslaq*, *Qara-Bura*.

⁵⁸ Gondos összegyűjtésüket l. Clauson (714ab: *kögüz*); Róna-Tas (Dissz. 1. 491–93); vö. még Räsänen (288b: *kőküz*); Sevortjan (3. 54–55: *gövüs*)

⁵⁹ (Dissz.1. 491–93)

⁶⁰ A csuvas adatok: *käkär* 'grud'(verhnjaja čast' tulovišča); *grud'* (ženskaja); *grud'pered* (rubaski i t.p.) (ČRS); *käkär*, Szp. *kőkör* 'mell' (P); (anatri *käkär*, (virjál) *kőkör* 'grud'ženščiny; *grud'zemli*; čast'telegi: lisica' (Ašm.7. 107), (anatri) *käkkär*, (virjál) *kökkör* id. (uo. 108).

Az oguz nyelvekben a mai adatokban *-k-* t várnánk egy korábbi **-k-* helyén, de úgy látszik, hogy az oszmánli, türkmén, gagauz nyelvi adatok **-g-* re mennek vissza.⁶¹ Azt nem mondhatjuk, hogy csak egy török nyelvágban találunk szóközépi **-g-* re utaló adatokat. Sajátos kettősség figyelhető meg a Codex Cumanicusban.⁶² Megtaláljuk a szót (legalábbis birtokos személyragozott alakját) *-k-* val, *-g-* vel és *-v-* vel is. A *-k-* val és *-g-* vel előforduló adatok egyaránt utalhatnak egy korábbi kipszak szóközépi **-k-* ra az adott szóban,⁶³ de a *kövüs -v-* je csakis **-g-* re vezethető vissza.

Összegezve a török nyelvi adatokat,⁶⁴ arra kell gondolnunk, hogy a vizsgált szóban egy régi török **kőküz ~ *kögüz* ingadozással számolhatunk.

A csuvasos **kögür* 'mell' szó sorsa az ősmagyarban, ómagyarban nem követhető pontosan nyomon. Fonetikai szempontból a magy. *-ü-* nagy valószínűséggel egy ősmagyar kori diftongikus hosszúságból érthető a korábbi

61 O: oszm: *göğüs* 'Brust, Decke (Deckplatte des Schallkörpers eines Saiteninstrumentes)' (HS), *göğüs* 'grud'; grudnaja kletka; grud', odna iz molocnyh želez (u ženščiny); verhnjaja deka (skriпки i t.p.)' (TurRS), *göges, göğüs, göğüz, göğüs* (YTS); tkm: *gövüs* 'grud'; centr, serdce čego-l.' (TkmRS); gag: *gūs* 'grud', grudnaja kletka; grudnoj' (GRMS).

62 L. Grönbech (1942. 150): *kögüs, kövüs*, mit Vokalsuff. auch *köks-*.

63 Ugyanakkor tudnunk kell, hogy nem szükségképpen utalnak **-k-* ra, mert a *köks- -k-* ja lehet másodlagos egy kipszak **-g-* helyén és a *kögüs -g-* je sem feltétlenül kipszakos sajáttság (csak lehet az) egy korábbi **-k-* helyén.

64 Nem tudjuk nyomon követni a **kőküz (*kögüz)* szó sorsát valamennyi török nyelvben, mert 'mell' jelentésben a török nyelvek jó részében a *kökräk, kökrek, kükräk* szót ill. fejleményeit találjuk. Szempontunkból még a következő török adatok vehetők mindössze figyelembe: kar. *k. kökis, köxis* 'grud' (KarRPS); alt. *kögüs* 'grud', grudnaja kletka; serde; (peren.) mudrost', razum' (OjrRS), nyj. (kmd.) *kükse* 'grud' (Baskakov kmd. 228b), (tuba) *köksi* 'duša, grud' (Baskakov tuba 130a); hak. *kögis, köksi* 'grud' (RHakS); ujj. *köksä* 'grud', bjüst' (UjgRS 652c), nyj. *kükäs* id. (uo. 662c) hal. nyj. *küs, köys* 'Brust' (Doerfer-Tezcan 151ab). Adataink a fentebb idézett adatokban észlelt ingadozást erősítik. Etimológiánk szempontjából nem elsőrangú fontosságú kérdés ugyan, de megemlítem, hogy nehéz állást foglalni a köztörök *kökrek* stb. alakokkal kapcsolatban. Ezek főként a kipszak nyelvekből mutathatók ki (vö. pl. tat. *kükräk* 'grud', peren. grud', moloko materi; lifčik, nagrudnik (ženskiy)' (TatRS); nyj. (t.ya.,kuzn. stb.) *kükräk* 'vyšityj nagrudnik, nadevaemyj ženščinami pod plat'em' (TTDS 280), keresztény *kükräk* 'mell' (tatB 67); bar. *kökräk* 'grud' (Dmitrieva 161); bask. *kükräk* 'grud' (BaškRS); kirg. *kökürök* 'grud' (každaja iz dvuh ee polovin') (KirgRS), nyj. (északi) *kökürök jak* 'vostok' (*jak* 'storona') (uo.) stb., de megvan pl. a turki nyelvek közé tartozó ujgurban is: *kökräk* 'grud', bjüst' (UjgRS 652c). Kérdéses, hogy mi a viszony ezek és a *kőküz (kögüz)* alakok között. Lehetséges, hogy igaza van Räsänennek, aki (288b) a *kökräk, kükräk* stb. formákat *-äk* kicsinyítő képzős származékoknak tartja. Ez esetben a szó *-r-* je a köztörökben abba a ritka kategóriába lenne besorolható, melyben az igen korán jelentkező rotacizmus nem tartotta tiszteletben egyébként megszokott elterjedési határait. Az is lehetséges viszont, hogy a két 'mell' jelentésű szó — legalábbis első fokon — nem tartozik össze. Róna-Tas (Dissz.1. 491–93) együtt tárgyalja az adatokat. Felveti annak a lehetőségét, hogy a *kökrek* stb. alakokban *-rek* képzővel is lehet dolgunk. Gondos összeállításában felhívja a figyelmet a korábban már Gombocz és Kannisto által is tárgyalt manysi *kazër, kakër, kuzr* stb. adatokra. Gombocznak ad igazat Kannistoval szemben, amikor úgy véli, hogy ezek inkább tatár jövevények és nem valószínű, hogy a csuvasból származnak.

csuvasos **ögü* helyén. A változás fázisai jól rekonstruálhatók, a részfolyamatok kronologizálásának kérdéseit azonban nyitva kell hagynunk. A *-*g*-spirantizálódása elkezdődhetett, sőt végbe is mehetett az átadó nyelvben is, bár valószínűbb, hogy ez már magyar talajon jelentkezett (*-*ögü*- > *-*ögyü*- > *-*ögyü*- > *-*üü*- > *-*ü*-). A feltételezett őcsuv./ócsuv. *-*ögü*- ~ magy. -*ü*-megfelelésre két korai török jövevényszavunk szolgáltat analógiát. Ezek a *bü* és a *bölcs*.⁶⁵ Sajnos, az analógia nem tökéletes, de ez természetes. Itt tárgyalt *Kürt* törzsnevünk a harmadik olyan jövevényszavunk, ahol az átadó alakban etimológikus **ögü* hangkapcsolat meglétével számolhatunk. *Bü* szavunkban -*ü*, *bölcs* szavunkban -*ö*- a mai magyar képviselő. A *Kürt* már a harmadikféle képviselőt, az -*ü*-t mutatja. Három példa alapján nem is lehet szabályszerű, „elvárt” megfelelésről beszélni.

A *Kürt* törzsnév -*t* végzete ősmagyar kori finnugor eredetű kicsinyítő képző⁶⁶ lehet. Közismert, hogy az ősmagyarban, ómagyarban rendkívül gyakori a kicsinyítő képző használata. Láttuk és látni fogjuk, hogy *Keszi* ill. *Jenő* törzsnevünkben is kicsinyítő képzővel számolhatunk. Igaz, a *Keszi* és a *Jenő* esetében török oldalon jelentkezett a kicsinyítés. Tulajdonneveink között találunk azonban pontos analógiát nyújtó személyneveket. Ilyen az *Árpád* és a *Gyécsa* nevünk. Mindkettőben török eredetű szótövhöz járult az ősmagyar kori finnugor eredetű kicsinyítő képző.

Kürt törzsnevünk itt javasolt török etimológiája mellett szól egy lényeges jelentéstani érv is. Mielőtt erről szólnék, lássuk azonban *Gyarmat* törzsnevünk magyarázatát.

Gyarmat

Törzsnevünk ómagyar hangalakja Konstantín császár *Κουρτουγερμάτου* (gen.) adata⁶⁷ alapján **Gyermatu* lehetett.⁶⁸ Törzsnévi eredetű *Gyar-*

⁶⁵ Vö. legújabban Ligeti (1986. 271–72).

⁶⁶ L. D.Bartha (1958. 105–106).

⁶⁷ Vö. itt 24. és 48. j.

⁶⁸ Ha kizárólag a bizánci adatból indulunk ki, lehetőség nyílik szókezdő *j*-olvasatra is. Helynévi anyagunk azonban — mint látni fogjuk — egyértelműen ómagy. **gy*- szókezdőre szavaz és nincs rá okunk, hogy helyneveink *gy*-jét másodlagosnak tartsuk egy korábbi **j*- helyén. Felmerülhet továbbá a szóvégi, ún. sorvadó ómagy. *-*u* magánhangzó kérdése. Németh nem dönti el a kérdést (1930. 253): *Gyermat(u)* olvasatot ad. Ligeti sem fogalmazza meg határozottan az álláspontját: korábban *Gyermat* (1963. 235), újabban *Gyermatu* (1986. 85) alakot szerepeltet. A kérdést részletesen elemző Gyóni szerint (1943. 72), bár a bizánci adat nem egyértelmű a szóvégi ómagyar vokális meglétét illetően, hiszen tövégi vokális esetén hangsúlyjelöléses genitivusi -*ov* végződést várnánk, forrásunk -*ov* végzete mégsem vall a tövégi magánhangzó hiányáról, mert összetétel tagjaként szereplő elemek esetében a várt hangsúlyjelölés nem következetesen érvényesülő szabályszerűség. Úgy látom, hogy a szóvégi magánhangzó megléte vagy hiánya egyébként sem perdöntő

mat helyneveink régi adatai⁶⁹ arra engednek következtetni, hogy a magyarban az első szótagban eredeti *á magánhangzó volt.⁷⁰ Ebből érthetők helyneveink történeti adatainak első szótagi másodlagos u, o, e hangjai és a bizánci forrás által tükrözött ómagy. *é hang egyaránt.

Gyarmat törzsnevünk ismeretlen eredetű, annak ellenére, hogy megfejtésére több kísérlet történt.⁷¹ Ezek közül a legismertebb Németh Gyula 1930-ban megfogalmazott magyarázata. Németh úgy gondolta, hogy *Gyarmat* törzsnevünk egy ómagy. **Gyormatu* formára vezethető vissza és ez az ómagyar szó török eredetű. Forrását bolgár-török (csuvasos) **d'žormati* alakban rekonstruálta, melynek eredeti jelentése Németh szerint 'fáradhatatlan' lehetett.⁷²

Ez az etimológiai megoldás magyar és török oldalon egyaránt hangtani nehézségekkel küzd, török oldalon jelentéstani és alaktani gondok egyformán jelentkeznek. Ezekre a nehézségekre Ligeti 1963-ban nyomatókkal figyelmeztet.⁷³ Itt csak főbb kifogásait emelem ki: 1. magyar oldalon az első szótagi

kérdés. A bizánci adat -u-ja, ha igaza van Gyóninak, és ténylegesen megvolt a császárnál járt magyar követek kiejtésében, még mindig igen sokértékű ahhoz, hogy döntő szerepet játszon az etimológia szempontjából: állhatott pl. (feltéve, ha jövevényszó volt) az ómagyar alakban egyszerűen adaptációs okok miatt, anélkül, hogy az átadó alakban meglelt volna; visszamehet az ómagy. *-u korábbi *j hangra, azaz lehet másodlagos labializációs folyamat eredménye (vö. Bárczi 1958. 21) stb. Elvi lehetőségként felmerülhetne még az első szótagi magánhangzó interpretálásának a kérdése. A bizánci ε ugyanis nyílt e hangot is jelölhet, l. Gyóni (1943. 209). A magyar helynévi anyag azonban itt is segítségünkre siet és kizárja ezt az „elvi” lehetőséget. Németh, Ligeti, Gyóni egyaránt zárt ómagy. é hangot látnak az ε íráskép mögött.

⁶⁹ *Gyarmat* helyneveink régi adatai igen változatos képet mutatnak: l. 1135: *Garmoth*; 1153: *Gormot*; 1156: *Gurmot*; 1219: *Gormot*; 1232: *Gurmot*; 1248: *Yarmath*; 1268: *Gyarmath*; 1282: *Gormoth*; Rogeriusnál: *Geroth* stb. — Kristó-Makk-Szegfü (1973. 35), vö. még: Nagy (1910. 30); Németh (1930. 253); Kniezsa (1938. 457b-58a); Moór (1944. 98ab); Györffy (1987.1: 221, 445, 507; 2: 290, 589; 3: 196-97).

⁷⁰ Így vélte ezt már Bárczi és Ligeti is, l. lentebb.

⁷¹ A *Gyarmat* törzsnév származtatásai közül megemlítem Vámbéry ötletét (1882. 152-53). Vámbéry *kurt germeti*-nek értelmezve a konstantinoszi *Κουρτουγερμάτου* adatot, törökből magyarázza az összetett törzsnévet. Nem kis fantáziával 'a farkas nem nyomult be' jelentést tulajdonít a *Kürtgyarmatnak*. Legalább ilyen kalandosnak tűnik egy friss magyarázat is. Ez Mándoky Kongur István ötlete. Eszerint törzsnevünk, valamint a vele egyeztetett baskír *Yurmat*⁷ törzsnév a *szarmata* nép nevét őrzi, vagyis iráni eredetű. Ld. Mándoky (1976. 42). Védhetetlen hipotézis.

Gyarmat közsavunk nem tartozik ide. Ez nyelvújítási elvönás *Balassagyarmat*-féle helyneveinkből (TESz.1. 1123a). A TESz. egyébként helyesen utal arra, hogy ezek a helyneveink viszont törzsnévi eredetűek. *Gyarmat* törzsnévünket bizonytalan eredetűnek tartja, ugyanakkor elfogadja a magyar *Gyarmat* és a baskír *Yurmat*⁷ törzsnév nyelvi egyeztetését.

⁷² (1930. 253)

⁷³ (230-39)

magánhangzó nagy valószínűséggel eredetibb **a* volt;⁷⁴ 2. az egyébként oguz nyelvágból ismert *yor-* ige jelentése nem ‘elfárad’, hanem ‘elfáraszt’; 3. a rekonstruált *-*mati* helyén inkább *-*madī(n)* lenne a várt végződés.

Németh 1966-ban Ligeti Lajos minden ellenérvét elfogadta,⁷⁵ egyetértett Ligeti végső következtetésével is, hogy a törzsnév eredetét mindenképpen a törökben kell keresni, majd úgy véli, hogy egy **yormatī* vagy **yarmatī* hangzású alak lehetett a köztörök megfelelése a magyar törzsnév forrásának. Ez alakilag egy múlt idejű finit igei forma lehet, szemantikai szempontból viszont nem tesz javaslatot.⁷⁶ Ehhez képest további fejleményt jelent, hogy 1975-ben teljesen visszavonja az etimológiát, ismeretlen eredetűnek minősíti a *Gyarmat* törzsnévet.⁷⁷

Ligeti még két ízben foglalkozik a törzsnévvvel,⁷⁸ s bár a törzsnévek etimológizálásával kapcsolatban — mint láttuk — mindig is szkeptikus volt, 1979-ben felhívja a figyelmet a törökségben jól ismert *yār-* ‘hasít, elválaszt’ jelentésű igére és az ige csuvas nyelvből kimutatható *šur-* alakjára.⁷⁹ Majd így folytatja: „A magyar törzsnévnek ehhez az igéhez való kapcsolódása egyelőre nem világos. Magyarázat igénye nélkül azonban megemlítem, hogy van a szónak egy *yartīm* származéka Kāšγarīnál: *bir yartīm bođun* ‘a section of the [!] people which has separated itself from the (rest of [!] the community)’; vö. Clauson, ED 959.”

Németh Gyula és Ligeti Lajos nem véletlenül kereste a *Gyarmat* törzsnév eredetét a törökben. Ez a törzsnévünk is török eredetű és közel hasonló kiinduló alakból lehet megfejtteni, mint azt Németh és Ligeti várta.

Gyarmat törzsnévünk ómagy. **Gyarmātu* alakja egy **Dzsarimati* hangalakú ősmagyar formára vezethető vissza. Az ősmagyar alak csuvasos nyelvből származik, forrása egy **Ĵarimati* < **Ĵarimārti* ‘Hát Mögötti, Hát Mögött [Lévő]’ eredeti jelentésű forma volt.

⁷⁴ Németh **o* > *a* változást tételezett fel a magyarban és ezzel magyarázta a *Gyarmat* helynevek első szótagi -*a*- hangját. Ebből a másodlagos -*a*- hangból érthető lenne azután a bizánci adat által megőrzött ómagy. **e* hang is. Ezzel szemben Ligeti rámutat, hogy a magy. *a* < **o* szláv jövevényszavainkra jellemző változás és mindössze két török jövevényben tudjuk e változást kimutatni. Ezek a kún eredetű *Balmaz* és a *karám*. Mindez természetesen nem egyeztethető kronológiailag a *Gyarmat* törzsnévben feltételezett *o* > *a* változással. Ligeti előtt már Bárczi is eredetibb ómagy. **a* hang meglétére gondolt a törzsnév első szótagjában. (1958. 104).

⁷⁵ NyK 68 (44), ALH 16 (13–14).

⁷⁶ L. előző j.

⁷⁷ (1975. 156)

⁷⁸ (1979. 135–36), (1986. 21, 85, 198, 252, 378).

⁷⁹ L. (135–36).

A javasolt etimológiának sem hangtani, sem alaktani akadályja nem mutatkozik és jól illeszkedik jelentéstani szempontból a magyar törzsnevek rendszerébe.⁸⁰

Az ősmagyar **Džarimatj* szóalak szókezdő **dž*-hangjának *gy*-vé válása szabályszerű,⁸¹ de annak tekinthető a második szótagi *-*j*-magánhangzó eltűnése is.⁸² A szóvégi *-*u* hang feltehetően már az ómagyar korban alakult ki, másodlagos labializációval.⁸³

A török oldalon rekonstruált **Ĵarīmārti* alak egy összetett szó. Első része a **Ĵarīm* szó. Ez csuvasos formája a törökségben jól ismert *yarīn* szónak, melynek eredeti jelentése 'lapocka' volt.⁸⁴ Megvan a szó ebben az alakban *Kāšγarīnāl*.⁸⁵ A *yarīn* formát ugyanakkor számos török nyelvben — a köztörök kortól kezdve kiszorította a közel hasonló hangzású *yağrīn* forma.⁸⁶ Ez utóbbi elválasztandó az eredeti *yarīn* formától. Szempontunkból rendkívül fontos, hogy megvan a köztörök *yarīn* alak szabályos megfelelése a csuvasban. Ez a *šurām* alak.⁸⁷ A csuvas forma a „várt” fejlemény a törzsnevünk eredeztetésénél rekonstruált csuvasos **Ĵarīm* alak helyén. A **j*- > *š*-, *-*a*- > -*u*-, *-*i*- > -*ä*- változások mindegyike szabályszerű és a szóvégi csuv.

⁸⁰ Szervesen kapcsolódik a *Gyarmat* törzsnév a fentebb tárgyalt 'Mellecske' eredeti jelentésű *Kürt* törzsnévhez, de — mint látni fogjuk — ugyanebbe a jelentéstani kategóriába tartoznak *Jenő* és *Kér* törzsneveink is.

⁸¹ Vö. Bárczi (1958. 119), Ligeti (1986. 19–22).

⁸² E jól ismert tendencia, melyet régebben Horger-törvénynek, majd kétnyíltszótagos törvénynek nevezett el a magyar nyelvtörténeti irodalom, Bárczi (1958. 78) szerint feltehetően csak a 12–14. században érte el a csúcspontját — mint Bárczi (i.h.) írja — „ennél régebben is, meg későbbben is hatott. Kétségtelen nyomai vannak az ősmagyarban is.” Egy ilyen nyomot képviselhet *Gyarmat* törzsnevünk is.

⁸³ Az ómagyar kori jelenségről l. Bárczi véleményét (1958. 19).

⁸⁴ L. Clauson (970a: *yarīn*); Räsänen (178ab: **yaγ(u)r(un)*).

⁸⁵ Vö. a Clauson (i.h.) által citált közmondásban: *yarīn bulğansā ēl bulğanur* 'if the shoulder blade is irregular, the realm is in disorder'. A közmondásban a *yarīn* a kockázásnál használt lapockacsontot jelenti.

⁸⁶ Az eredeti **yarīn* alakra mutató megfelelést (figyelman kívül hagyva a csuvas adatokat) csak a szibériai török nyelvágban és a jakutban találunk *Sz*: alt. *d'arīn* anat. 'lopatka' (ojrRS), nyj. (kmd.) *d'arīn* 'plečo, plečevaja lopatka' (Baskakov kmd. 211b), tuba *d'arīn* 'lopatka, plečo' (Baskakov tuba 114a); hak. *čarīn* anat. 'lopatka' (RHakS); tuv. *čarīn* 'lopatka (čeloveka i životnogo)' (TuvRS); *J*: *sarīn* 'plečo' (RJakS).

A *yağrīn* forma ill. fejleményei uralják a többi nyelvágat. Csak néhány nyelvből hozok példát: *O*: oszm. *yağrīn*, *yağrīn* 'sirt, sirtin yukarı kürek kısmı' (YTS); tkm. *yağrīn* 'spina' (TkmRS); *K*: bask. *yaur ĩn* 'zapleč'e; zaplečnyj' (BaškRS); kirk *ĵorun* 'lopatočnaja kost' (KirkRS); nog. *yavirīn* 'plečo, zapleč'e' (NogRS); kmk. *yavrun* 'verhnjaja čast' spiny meždu plečami, zagorbok' (KmkRS).

⁸⁷ A csuvas adatok a következők: *šurām* 'spina, hrebet, spinka (odeždy)' (ČuvRS), nyj. *šorām* 'spina; pojasnica; vyšivka na spine kaftana' (Ašm.12. 269).

-m köztörök -n is tökéletes megfelelés.⁸⁸ *Gyarmat* törzsnevünk szempontjából a csuvasos -m-nek kiemelkedő jelentősége van: a magy. *gy-* szókezdő önmagában még aligha lenne bizonyíték törzsnevünk csuvasos nyelvből való származtatása mellett, az -m- viszont egyértelműen erre mutat.⁸⁹

Az átadó alakként feltüntetett **Jarimatī* szó második része, az *-atī elem egy korábbi **arti* formára megy vissza. A -t- előtti -r- > -∅- változás nem meglepő jelenség a törökben⁹⁰ és ha nem is „csuvasos kritérium”, jól ismert a csuvasból is.⁹¹ Az *arti* szó, a rekonstruált összetétel második része, grammatikailag az *art* ‘nyakszirt, tarkó’, majd ‘valaminek a hátsó része’ jelentésű — a törökségben jól elterjedt⁹² — szó egyes szám 3. személyű -ī birtokos személyraggal ellátott alakja. A kiindulópontként megjelölt szóösszetétel, a **Jarimārtī* alaktani szempontból tökéletes szerkezet.

⁸⁸ Ugyanezt a megfelelést tükrözi *szám* szavunk szóvégi -m-je, melynek köztörök megfelelései -n hangot mutatnak. Ugyanakkor tudjuk, hogy a csuv. -m ~ köztörök -n megfelelés nem következetesen érvényesülő jelenség. Ismerünk köztör. -n ~ csuv. -n megfelelést is és közismert az is, hogy a köztör. *-ŋ helyén is található a csuvasban -m-et. Ez utóbbi típust képviseli a magyar nyelv *gyom* szavában lévő -m. Vö. Róna-Tas (1978. 84).

⁸⁹ Ligeti (1986. 19 sk.).

⁹⁰ Természetesen csak analógiaként és teljesen függetlenül a régi csuvasos nyelvi változástól említtem meg ugyanennek az eredeti **arti* alaknak néhány mai nyelvjárási alakját a szalárban: (udž., ejš.) *aci* ‘potom, zatem’ (Tenisev 280), (al.) *aji* v. *služ.* znač. ‘za’ (uo 285), (al.) *aji* ‘vsled, nazad’ (uo.), (udž., ejš.) *ātī* ‘zatem, potom’, v. *služ.* znač. ‘za’ (uo.296) stb.

⁹¹ Az etimológikus *-rt- hangkapcsolat helyén -t- található a mai csuvasban számos esetben. Néhány példa: csuv. *vit-* ‘beföd, fedez’, *vite* ‘födél, lepel’ (P), vö. köztör. *ört-* ‘befed’ (Clouston 202b); *xätäl-*, *xötöl-* ‘megmenekedik’ (P), vö. köztör. *qurtul-* id. (Clouston 650a). A példák számát bőségesen szaporíthatjuk. Fontos a csuv. *itā* ‘páratlan szám’ jelentésű szó, mely — Egorov csuvas etimológiai szótárával szemben (344) — egy **art* vagy **arti* alakra vezethető vissza.

⁹² A történeti és mai adatok összeállítását l. Clouston (200b–201a: *art*); Räsänen (27b: *art*); Sevortjan (1. 179–80: *art*). A mai adatok közül itt is meglegszem egy válogatással: *O*: oszm. *art* ‘der hintere oder hinten befindliche Teil’ (HŞ), vö. (mil.) *art hey’et* ‘das Nachkommando’ (uo.), vö. még *artçı* ‘Nachhut’ (uo.); *art* ‘spina; zadnjaja storona; zadnjaja čast’ (čego-l.); *zad*; *oborotnaja*, (*obratnaja*, *protivopoložnaja*) *storona*; *prostranstvo*, *nahodjaščeesa pozadi* (*kogo-čego-l.*); *prodolženie*; *okončanie*; *konec*; *zadnij*; *po sledujuščij*; *v funkcij služ. imeni*’ (TurRS); vö. *artçı* (voen.) ‘ar’ergard; *epigon*’ (uo.); *tkm. art* ‘zadnjaja storona čego-l.’ (TkmRS); *gag. ard, art* ‘zadnjaja (tyl’naja) storona, spina, zad’ (GRMS); *K*: *tat. art* ‘zadnjaja storona (tulovišča čeloveka); zadnjaja čast’ (storona) čego-l.’ (TatRS), *nyj. (kas.) art* ‘niz, pod’ (TTDS 45), (mäl.) id. ‘posle’ (uo.); (gäy.) *artī* ‘posled - u životnyh’ (TTDS 45); *bar. art* ‘zad, zadnjaja čast’; *za, szadi*’ (Dmitrieva 128); *bask. art* ‘zad, zadnjaja storona; tyl; zadok’ (BaškRS), *nyj. id. ‘spina’* (uo.); *kirg. art* ‘zad, zadnjaja čast’; *zadnjaja storona*’ (KirgRS); *nog. art* ‘zad, zadnjaja storona, zadnjaja čast’; *zadok; tyl’* (NogRS); *kar. h.k.t. art* ‘spina; tyl, zadnjaja storona’ (KarRPS); *kkalp. art* ‘zad’ (RKkalpS); *kar-balk. art, vö. art jan* ‘tyl; zadnjaja čast’ čego-l.’ (RKar-balkS); *SZ*: *alt. art* ‘zad zadnjaja čast’; *konec, rezul’tat, posledstvie čego-l.*’ (OjrRS); *nyj. (kmd) art* ‘zad’ (Baskakov kmd. 203a); *tuv. art* ‘pereval; s pritjaž. affiksom zadnjaja čast’ čego-l.’ (TuvRS); *tof. a’rtī* ‘zadnjaja storona’ (Rassadin 75); *T*: *sujg. art* ‘zadnjaja storona; zapad; v služ. znač. za’ (Tenisev 173ab), *art* id. (uo. 173b), *art* id. (uo. 174a).

Mint fentebb jeleztem, a javasolt etimológia nem okoz nehézséget jelentéstanai szempontból sem. A *Gyarmat* törzsnév — itt javasolt etimológiája — jól illeszkedik a fentebb tárgyalt *Kürt*, valamint a következőkben vizsgált *Jenő* és *Kér* törzsnevek által képviselt szemantikai kategóriához. Erre a kérdésre még visszatérek.

Itt kell szólnunk a *Gyarmat* törzsnév kapcsán egy a szakirodalomban Pauler óta jelenlevő tételről, a magyar *Gyarmat* és a baskír *Yurmatĭ* törzsnevek egyeztetésének kérdéséről.⁹³ Hasonlóképpen a *Jenő* ~ *Yänü* egyeztetéshez, ez az azonosítás sem tűnik kifogástalannak.⁹⁴ Nehézségeire már Ligeti Lajos rámutatott.⁹⁵ Azt, hogy végérvényesen fel kell-e adnunk ezt az egyeztetést is, vagy sem, egyelőre nem tudom eldönteni. Ligeti úgy látta, hogy Németh nézete, miszerint a bask. *Yurmatĭ* egy ómagy. kölcsönzés fejleménye, nem tarthatatlan, ha a baskír forma első szótagi *-o- magánhangzóval került átvételre, sőt egy esetleges *a > o magyar változást is rögzíthetett a baskír. Ez, persze, igazolást váró hipotézis. Az is elképzelhető, hogy a bask. első szótagi -u- magánhangzó, mely egy korábbi *-o- hangra megy vissza, egy labiális vagy egy labializálódó *-â- hang hanghelyettesítéssel való átvételével magyarázandó. Ez esetben — s ezt szintén az elvi lehetőség szintjén említtem — nemcsak az ősmagyar/ómagyar, de az ó- vagy középbolgár is szóba jöhetne átadó nyelvként. (Végső fokon ez azt jelentené, hogy a magyar *Gyarmat* és a baskír *Yurmatĭ* törzsnévnek lehet — egymástól függetlenül — közös forrása.) Bolgár-törökből (pontosabban: középcsuvas hangalakból) magyarázhatnánk a baskír *Šurmatĭ* nemzetségnevet, mely összefügghet a *Yurmatĭ* elnevezéssel.⁹⁶ Ezek a feltételezések azonban jelenleg csak elvi lehetőségek, igazolásuk vagy cáfolatuk — éppúgy mint a *Gyarmat* ~ *Yurmatĭ* egyeztetés — a további kutatások feladata lehet.

Jenő

A honfoglaló magyarság hatodik törzsének nevét Bíborbanszületett Konstantín császár Γενάχ alakban örököltette meg.⁹⁷ A 10. századi bizánci

93 Bár Pauler figyelte fel a magy. *Gyarmat* ~ bask. *Yurmatĭ* „azonosságának” lehetőségére, kétségtelen, hogy Németh nagy hatású műve, A honfoglaló magyarság kialakulása volt az, mely ezt az azonosítást a szakirodalom számára mintegy kanonizálta. (1930. 254–55, 309).

94 L. itt.

95 Ligeti (1963. 238–39).

96 Vö. Németh (1966. 41); az ócsuvas *j- > középcsuvas *š- hanghelyettesítéssel š-sel került átvételre a volgai kipcak nyelvekben (Róna-Tas 1976.171).

97 A többi magyar törzsnévhez hasonlóan ez az alak is genitívusban áll a császár felsorolásában, de mint nem görögösített névalak a ragozása során nem vesz fel esetvégződést, változatlan marad minden esetben. A nem görögösített idegen szavak ragozása a névelővel történik. Gyóni (1943.40–41).

adat olvasata és értelmezése nem teljesen probléma mentes. Nem egyértelmű, hogy az első szótagi magánhangzó nyílt vagy zárt minőség volt-e? Az ε jelölhette a nyílt és zárt ómagy. e , illetőleg \acute{e} hangot egyaránt.⁹⁸ Zárt ómagyar \acute{e} hangra enged következtetni az, hogy a második szótagi, biztosan nyílt e -t α írásjegy adja vissza, így nyílt első szótagi e jeleként szintén α -t váránk. Egy ilyen feltevés azonban a forrás olyan nagyfokú következetességével számol, melynek Konstantín munkája nem felel meg.

Biztosan *Jenő* törzsnevünkhöz kapcsolható korai helynévi anyagunk⁹⁹ ómagy. **Jeneγ* alakra szavaz, nyílt e -vel az első szótagban. Személynévi előfordulására nincs korai adatunk. Ismert viszont a *Jenw*, *Jenyew* forma a 16. századból mint a székelység egyik nemének neve.¹⁰⁰

A *Jenő* törzsnév etimológiai magyarázatával már Vámbéry is foglalkozott. Úgy látta, hogy a törzsnév török eredetű, jelentése 'győző'. Kiindulópontul a tör. *yen-* 'győz' igét jelölte meg és a magyar törzsnév forrásaként ennek az igének — közelebről meg nem határozott — participiumát képzelte el.¹⁰¹ Vámbéry azt is hozzáfűzte magyarázatához, hogy a konstantinoszi *Jenakh* úgy viszonylik a magyar *Jenő*-hoz, mint ahogy az arab *beženakh* a magyar *besenyő*-höz.¹⁰²

Munkácsi a vogul *Jēnaz* nemzetségnévvel egyeztette a *Jenő* törzsnévet.¹⁰³ Pauler úgy látta, hogy törzsnevünk a baskír *Yänäy* törzsnévvel azonos.¹⁰⁴ A baskír és a magyar törzsnév nyelvészeti összekapcsolásában Né-

⁹⁸ L. Gyóni 1943. 209. Aligha védhető Moór (1951. 51) *jenay* vagy *jēnay* olvasata. Nincs okunk a második szótagban mélyhangrendű magánhangzót felvenni. Vö. a *Kér* és *Keszi* törzsnevek első szótagi α -ját a bizánci forrásban.

⁹⁹ A helynévi anyagot l. Nagy (1910. 31–32); Németh (1930. 261); Kniezsa (1938. 458b–59a); Moór (1944. 99ab); Kristó–Makk–Szegfű (1973. 36); Györffy (1987.1: 320, 628, 720, 860; 2: 73, 389; 3: 105, 317, 403, 486). A fontosabb korai adatok: 1202–3 k.: *Jeneu*; 1214: *Ieneu*; 1216: *Jeneγ*; 1230: *Jeneu*; 1236: *Ienev*; 1255: *Jeneu*; 1270: *Geneu*; stb. Kristó–Makk–Szegfű összeállítása nem vonja be az *Inő*, *Inőd* helyneveket, melyek korai adatai: *Ynev* (1237 k) *Ineud* (1237), *Ineu* (1246). Vélhetően helyesen kirekeszti ez az összeállítás a *Jenek* helynevet is törzsnévi eredetű helyneveink köréből és nem is említi a Moór Elemér által kérdőjelesen idekapcsolt *Gyanó* helynevet (1951. 51). Moór a *Gyanó* szókezdő *gy-* jét magyar nyelvjárási fejleménynek gondolta korábbi **j*-ből és talán a veláris hangrendű helynév adta az ötletet neki a konstantinoszi adat téves olvasatához (vö. itt 98. j.). A *Gyanó*-féle helynév mindazonáltal nem kizárt, hogy tényleg összefügghet a *Jenő*-vel. További vizsgálatot igényel.

¹⁰⁰ Vö. Kristó–Makk–Szegfű (1973. 36).

¹⁰¹ (1882. 153)

¹⁰² Ez a párhuzám egyébként nem helytelen, más kérdés, hogyan képzelte el Vámbéry a fenti párhuzam összefüggését, azt a módot, ahogy a *Jenő* és a *besenyő* alakok a magyarban kialakultak.

¹⁰³ (1896. 504)

¹⁰⁴ (1900. 126) Vö. a további irodalmat: Ligeti (1963. 230.j).

meth Gyula követte Paulert,¹⁰⁵ majd 1930-ban etimológiai magyarázattal jelentkezik. Németh magyarázata szerint *Jenő* törzsnevünk az ismert köztörök *inaq* 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' — személynévként is kimutatható — méltóságnév bolgár-török magashangrendű párjának, az **inäk* alaknak *y*- protézissel bővült formájára vezethető vissza. Átadó alakként a *Yänär* formát tünteti fel.¹⁰⁶ Ezt a magyarázatát — lényeges kiegészítés nélkül — megismétli 1966-ban.¹⁰⁷ Apróbb módosítást fedezhetünk fel a korábbiakhoz képest 1975-ben megjelent dolgozatában: az átadó alak első szótagjában **-i*-magánhangzót vesz fel, bolgár-török **Yineğ* (tkp. **Yināγ*) formából indul ki.¹⁰⁸

Németh nyomán Ligeti Lajos is több ízben foglalkozott a *Jenő* törzsnév magyarázatával.¹⁰⁹ Annak ellenére, hogy jól látta az etimológia nehézségeit és ezekre fel is hívta a figyelmet, elfogadta Németh megfontolását.

Ligeti lényegesebb kiegészítései szerint: 1. a magyar törzsnév *-ő* végződése nem tekinthető csuvas kritériumnak, hanem régiségjegynek;¹¹⁰ 2. a szókezdő *y*- protézist viszont „csuvasosnak” kell tekinteni, még akkor is, ha ez a csuvasos jelleg rendkívüli.¹¹¹

Ligeti tehát nemcsak az etimológiát, de annak csuvasos minősítését is védhetőnek tartotta. Azt is kiemeli, hogy a *Jenő* köztörök változata is kimutatható nyelvünkéből: az *Inak* ismert 13–14. századi személynév.¹¹²

Németh Gyula etimológiájának útjából azonban — Ligeti többszöri hozzászólása után sem — hárult el a legfőbb akadály. Ezt egyébként maga

¹⁰⁵ (1929. 95)

¹⁰⁶ (1930. 261)

¹⁰⁷ NyK 68 (40,41–42), ALH 16 (8,10,14).

¹⁰⁸ Németh (1975. 156). Ez a módosítás apró, de nagyon fontos. Az első szótagi magánhangzó a módosított rekonstrukció szerint **i* volt az átadó alakban. Ez azt jelenti, hogy Németh nem „bolgár-török” vagy helyesebben nem csuvasos sajátosságként értékeli immár az első szótagi *E*-féle hengot, hanem a magyarban tételez fel egy nyiltabbá válást: **i* > *é* > *e*. Erről nem szól ugyan, de más megoldás nem kínálkozik. – Itt jegyzem meg, hogy újabban Mándoky Kongur István kételyének adott hangot a *Jenő* etimológiáját és a magy. *Jenő* ~ bask. *Yänäy* egyeztetését illetően (1986. 70–74). Rövid cikkében elsősorban a bask. *Yänäy* törzsnévvel foglalkozik, de megjegyzést fűz a magy. *Jenő* — a szakirodalomban elfogadott — Németh Gyula által képviselt etimológiájához is. Így utal arra, hogy a magy. *Jenő* Németh-féle magyarázatának fő nehézségét a **Yänäh* átadó alak rekonstruálásában látja. Mándoky sejteti, hogy lát egyéb hangtani akadályt is, de erről (vagy ezekről) nem szól a cikkében. Úgy gondolom, hogy tényleg van ilyen hangtani nehézség, de a Mándoky által kiemelt hangtani probléma — Németh 1975-ös cikke után — nyugodtan zárójelbe tehető.

¹⁰⁹ Ligeti (1935. 210.j.), (1963. 234 kk.), (1979. 259–62), (1986. 42).

¹¹⁰ Ligeti már régen is ezen a véleményen volt, vö. (1935,210.j.).

¹¹¹ L. különösen (1963. 234 kk.).

¹¹² (1979. 259–62), (1986. 42)

Ligeti is látta, mert utolsó szintézisében így ír a csuvas *y*-elötét kapcsán: „Csuvasos török jövevényszavaink közt ez idő szerint nem ismerünk olyan kétségtelen példát, amely ebbe a kategóriába volna sorolható.”¹¹³ Majd így folytatja: „Ezzel szemben korai névanyagunkban akad kettő is, amely másodlagos *y*-t tartalmaz.” A példák közül az egyik természetesen a *Jenő*, a másik pedig Árpád második fiának — Konstantinos Porphyrogenetos által megőrzött — *ιέλεχ* névalakja.¹¹⁴

Bármilyen meggyőzőnek látszik is első látásra a *Jenő* < ómagy. **Jeneγ* mellé állított *Jelő*¹¹⁵ < ómagy. **Jeley*, nem árt némi óvatosságot tanúsítanunk. Mindenekelőtt azért, mert a kínált párhuzam csak magyar oldalon kifogástalan, a lényegi kérdéshez, a másodlagos török (Ligeti terminológiájával csuvasos) *y*-hez, annak kronológiájához, keletkezése magyarázatához azonban nem nyújt a *Jenő*-nek támaszt a *Jelő*. A *Jenő* — ismertetett etimológiája szerint — egy csuvasos **Yinäγ* ~ (**Yänäγ*)-ből magyarázandó, melynek forrásában szókezdő bolgár-török **i*- ~ köztörök **i*- megfelelés volt. A Konstantín császárnál szereplő, ómagy. **Jeley* alakot tükröző forma viszont, mint azt Ligeti és vele egyezően Golden¹¹⁶ gondolja, egy csuvasos (Golgen: kazár) **Yelek*-re megy vissza. A *Yelek* — Ligeti és Golden által is képviselt — etimológiája viszont etimológikus szókezdő **ē*-t tételez fel.¹¹⁷ Az etimológikus *h o s s z ú* illabiálisból kiindulva valóban érthető a *y*-protézis jelentkezése, itt az *y*-nyilván az egykori hosszúság diftongizálódásának köszönheti létét. A *Jenő* török forrásában azonban sosem volt etimológikus hosszúság és igaz ugyan, hogy jelentkezhett *y*-protézis másodlagosan, analógiás úton etimológikus rövid illabiálisok előtt is,¹¹⁸ de ezek régiségét jelenleg nem látom igazolva. Aligha segítenek itt Golden — nem túlságosan gondosan megválogatott — analógiái: Golden a kazár *Yelek* cím, ómagy. **Jeley* személynév szókezdő protetikus magánhangzóját védendő példákat sorakoztat fel a törökségben kimutatható *i*~*yi*, *ä*~*yä* váltakozásra.¹¹⁹ Golden öt példát hoz. Ezek közül három nemhogy a *Jenő*-t, de még a **Jeley*-et sem támogatja, pedig ez utóbbi volt Golden célja, mert az *älkin*~*yälkin*, *ilig*~*ilik*~*yilig* ~ *yilik*, *igrän*~*yigrän* esetében a *y*-nem

113 (1986. 42)

114 L. Ligeti (i.h.). További irodalom; Moravcsik (1983.2. 136–37), Gyóni (1943. 58).

115 Ligeti korábban (1979. 261) még rekonstruálja a számára ekkor még ismeretlen *Jelő* alakot, melyet később (1986. 42) már csillag nélkül említhet Györffy cikkére (1975. 100) való hivatkozással.

116 (1975. 37–43)

117 A *Yelek* végső forrása az **ēllig* ‘uralkodó’, tkp. ‘birodalommal rendelkező, birodalmas’ szó. Történeti adatait l. Clauson (141b–42a: *ēllig*).

118 Ligeti (1968. 41).

119 „*i*~*yi*, *ä*~*yä* alternations in Turkic” (1975. 41).

protetikus, hanem etimológikus.¹²⁰ Kérdéses az *Imäk~Yimäk* ethnonymus, használhatónak látszik az *ig~yig*¹²¹ alternáció. Itt viszont az etimológikus hosszú **ī*- természetesen csak a **Jeley*-et segíti.

Úgy látom, hogy a *Jenő* törzsnév szakirodalomban általánosan elfogadott és itt részletesen ismertetett etimológiája nem megnyugtató. Egy olyan hipotézisekből álló láncolat kapcsolja a *Jenő* törzsnevet a köztörök *İnaq* méltóságnévhez, melynek egyes láncszemei talán védhetők, de nem mindegyikük és együtt az egész fűzér aligha.¹²²

Úgy tűnik, hogy nemcsak negatív állásfoglalásra kényszerülünk azonban a törzsnév származtatását illetően, hanem egy etimológiai javaslatot is tehetünk.

Jenő törzsnévünk, illetőleg igazolható ómagy. **Jeney* alakja török, mégpedig *k ö z t ö r ö k* eredetűnek látszik és visszavezethető egy **Yänäk* hangalakú átadó formára. Törzsnévünk eredeti jelentése 'Oldal [törzs]', 'Oldal[t lévő törzs]', 'Oldalsó [törzs]' lehetett.¹²³

A török **Yänäk* átadó alak származékszó. Alapszava egy a törökségben jól ismert, mélyhangrendű *yan* 'oldal, oldalsó' jelentésű szó.¹²⁴ A szó magánhangzója östörök fokon egy etimológikus hosszú *-*ā*- volt.¹²⁵ A köztörök

¹²⁰ A megfelelő adatokat l. Clauson (941b–15a: *yigrän*), (927b–28a: *yilik*), (928a: *yälgin*).

¹²¹ L. Clauson (99a: *ik*).

¹²² Helyesen mutat rá erre a hosszú feltevésláncolatra, illetőleg ennek veszélyeire legújabban Balogh (1988. 477–80), aki azután saját ötleteinek fűzérével szemben már jóval elnézőbbnek mutatkozik. Hadakozva a „túlbugzó” turkológusokkal finnugor származtatást kínál a *Jenő* törzsnévnek, melyet — védhetetlen és követhetetlen módon — összekapcsol még *ünő*, *gyenge* közszevainkkal, *önik* igénkkel, az *Eneh* névvel, az anonymusi *Eunedubeliani* név első részével, figyelmen kívül hagyva, hogy a felsoroltak többsége jóval szilárdabb magyarázatokkal rendelkezik, mint az övé. Azt meg, gondolom, nem szükséges bizonygatnom, hogy egy etimológiai magyarázatot nem emel a másik fölé a finnugorból való eredeztetés. Ennél több kell a magyarázat esetleges hiteléhez.

¹²³ Az eredeti jelentés kérdésére még visszatérek, mert — mint látni fogjuk — másik értelmezési lehetőség is kínálkozik, s a kérdés végső eldöntését egyelőre el kell halasztanunk.

¹²⁴ A történeti adatokat l. Clauson (940ab: *yān*); Räsänen (184b: *yān*).

¹²⁵ Ezt a hosszúságot — szabályosan — máig örzi a türkmén: *yān* 'bok, storona; bokovoj klin (v nacional'noj oedeže); v roli služebnogo imeni k, na , pri' (TkmRS). A további török adatok közül l.: O: oszm. *yan* 'Seite, Flanke' (HS); *yan* 'storona, bok; (voen.) flang; profil'; v funkcii služ. imeni' (TurRS); gag. *yan* 'bok, storona; bokovoj; bokom, koso; v roli služebnogo imeni k, v storonu; okolo, vozle, u, pri, ot, mimo' (GRMS); bodzs. *yan* 'Seite' (Fázsy 418); K: tat. *yan* 'bok, storona' (TatRS); nyj. (keresztény) *yan* 'oldal' (tatB 75), *jan* 'bok, storona, s pritjazž. mestoimenijami upotrebl. v smysle posleloga, s značeniem okolo, u, pri, k' (tatO 69b); bar. *yan* 'storona, bok' (Dmitrieva 141); bask. *yan* prinimaja pritjazatel'nye affiksy i formu odnogo iz padežej (napravitel'nogo, ishodnogo i mestnogo), vypolnjaet funkciju predlogov 'k, ot, u' (BaškRS); kirg. *jan* 'bok, storona' (KirgRS); nog. *yan* 'bok, storona, s pritjazž. aff. i padežnymi affiksami vystupaet v značenii posleloga' (NogRS); kmk. *yan* 'bok, bokovoj; storona; upotr. v roli služebnogo slova' (KmkRS); kar. h.k.t. *yan* 'storona, bok, kraj' (KarRPS); Sz: *d'an* 'bok, bokovaja storona, flang'

oldalón **Yänäk* formában rekonstruált hangalak kicsinyítő képzős származéknak látszik. Azt nehéz lenne eldönteni, de az etimológiát nem is befolyásolja, hogy egy *yan* + *-aq* > *yanaq* alak palatális variánsa-e a feltételezett **yänäk* forma, vagy egy **yän* alapszó *-*äk* képzős származékával állunk szemben.¹²⁶

Az átadó alakban feltételezett magas hangrendűség nem mond ellent török nyelvtörténeti ismereteinknek. Ugyanakkor fontos kritériumot is jelent. Vall arról, hogy milyen nyelvből származhat a *Jenő* törzsnév. A *y* környezetében jelentkező **a* > *ä* változás jól ismert jelenség a török nyelvek egy viszonylag szűkebb csoportjában. A történeti nyelvek között ide tartozik a besenyő és a kún, a maiak közül pedig mindenekelőtt a kazáni tatár.¹²⁷ Németh Gyula érdeme, hogy felfigyelt a besenyőt, kúnt és kazáni tatárt egyaránt jellemző, kondicionált *a* > *ä* változásra.¹²⁸ Szempontunkból a besenyő jelenség a fontos. Szerencsére a besenyő **ya-* > *yä-* változásra ugyanabból a

(OjrRS); nyj. (kmd.) *d'an* 'bok, storona' (Baskakov kmd. 210b), tuba *d'an* 'storona, bok' (Baskakov tuba 113ab); tuv. *čan* služ. 'okolo, u, pod, pri' (TuvRS); *T*: ujj. *yan* 'bok; storona, flang', v znač. služ. imeni (UjgRS 780c), vö. *yanda* 'bokovoj' (uo. 781b); szal. (udž, ejs) *yan* v služ. znač. 'k, do' (Tenišev 345); (al) *yāni* 'do' (uo.), (myn) id. 'storona, bok; blizko' (uo.), (udž, han) *yāni* 'k, u, okolo' (uo. 346), (al) *yan* 'storona, bok' (uo.) (al) *yän* id. (uo. 352); sujg. *yan* 'storona' (Tenišev 182a), vö. *yentik* 'bok, storona', v služ. znač. 'k' (uo. 183b); *H*: nyj. *jā'n* 'Seite, nahe, bei, an' (Doerfer-Tezcan 218b); *Cs*: *yen* 'storona; storona, poverhnost' čego-l.; bok; storona (protivostojaščaja drugoj) (ČRS), vö. *mal yen* 'perednjaja storona, vostok' (uo.) *kay yen* 'zadnjaja storona; zapad' (uo.), vö. még *kay yensem* 'žiteli zapadnyh rajonov (Čuvašii)' (uo.); *yen* Szp. id. 'oldal, irány' (P); *yen* 'storona, bok; storona sela; strana; otnošenje' (Asm.4. 271-73); vö. *kay yen* 'zapad' (uo. 273), *mal yen* 'vostok' (uo.); *mal yensem* 'čuvaši, živušiče v vostočnoj časti čuvašskogo kraja' (uo.)

126 A felsorolt mai török adatok közül csak a szalár és a csuvas mutat magas hangrendűséget. Megjegyzendő, hogy a csuvas *yen* szó nem eredeti szó, hanem tatár jövevény. Megvan az eredeti alak is a csuvasban: *šum* 'mesto, nahodjaščeesja okolo, rjadom s kem-čem-l.; sosednij, nahodjaščijsja okolo, rjadom s kem-čem-l.', v roli služ. imeni pri oboznačenii sosedstva, blizosti 'k, rjadom, s' (ČRS); *sum*, Szp. id. vö. *šumne* 'mellé, -hoz', *šumra* 'mellett, közelében, -nál' stb. (P); *šum*, *šom* 'bok; mesto, nahodjaščeesja rjadom', upotreb. v kačestve posleloga i oboznačaet bol'suju blizost' k predmetu 'pri, s, k' (Ašm.12. 229-32).

127 A kúnban és tatárban nemcsak *y*, hanem *č* környezetében is megfigyelhető az *a* > *ä* változás, s vannak példák az etimológikus *i*, vagy *i* > *i* melletti *a* > *ä* változásra is. Ugyanez a jelenség figyelhető meg Bang keleti török nyelvjárási anyagában (1914. 4 kk.). Mindezek a különböző nyelvekben jelentkező — részint azonos, részint hasonlatos — nyelvi jelenségek történetileg nem, vagy legalábbis nem közvetlen módon függenek össze egymással. A kazáni tatár és nyelvjárási azt mutatják, hogy a kondicionált *a* > *ä* változás máig élő, de igen régi folyamat. Régiségét jól mutatja, hogy a tatárban vannak példák, ahol az etimológikus **a* helyén jelentkezik az *i* hang. Ez tehát egy *a* > *ä* > *i* változáson keresztül érthető meg, ahol az *ä* > *i* változás nem más, mint a rendszerszerű volgai kipszak zártabbá válási tendencia egyik részfolyamata. Ez viszont igen régi a tatár előzményében. Legalább a 15-16. századig nyomon követhető változás. Ez az időpont, mely előtt, ha szórványosan is, már számolhatunk **a* > *ä* változással a tatárban.

128 L. Németh (1932. 56-57), vö. Ligeti (1986. 511).

forrásból van szilárd alapokon nyugvó példánk, ahonnan törzsnevünk ómagyar alakját is ismerjük. Biborbanszületett Konstantín császár munkája 37. fejezetében Γεήχ alakban rögzíti az Urál folyó besenyő nevét.¹²⁹ A besenyő hangalak *Yäyig vagy *Yäyix lehetett.¹³⁰ A besenyő folyónév egy korábbi *Yayiq formára vezethető vissza.¹³¹ Ez azt jelenti, hogy igen korai és világos példánk van a kondicionált *ya- > yä- változásra a törökségben.¹³²

A török oldalon feltételezett *Yänäk forma, melyből a török szóvégi *-k az ómagyarban hanghelyettesítéssel *-γ-vel került átvételre,¹³³ mindezek alapján nem tűnik merész rekonstrukciónak. Hangtani szempontból nemcsak jól érthető, hanem védhető is. Jelentéstani szempontból sem mutatkozik akadály. Jenő törzsnevünk itt kínált magyarázata jól illeszkedik a Gyarmat, Kürt törzsek eredeti jelentéséhez, velük egyező szemantikai kategóriába tartozik.¹³⁴

¹²⁹ Vö. Moravcsik (1983.2. 109, 116).

¹³⁰ Az irodalomban nincs lényeges különbség az egyes szerzőknél az olvasatok között. Vö. Jäyig' Németh (1932. 57), Jeür, Jejir Menges (1944–45. 260), Yäyiq, Yäyix Ligeti (1986. 511) stb.

¹³¹ Ismert az Urál folyó neve már az i.sz. 2. századból (Ptolemaios). A korai előfordulási Δόϊξ adat (vö. Moravcsik 1983.2. 116) viszont egy másik török nyelvből, egy nem-y-török nyelvből származik. Az Urál török nevééről és az itt említett adatokról l. legújabban Ligeti elemző véleményét (1986. 494–95).

¹³² Hangsúlyozni szeretném, hogy bár a hozott példa a besenyő nyelvből adatolt, nem szükséges arra gondolnunk, hogy Jenő törzsnevünk a besenyőből származik. Annyi viszont világos, hogy egy olyan y-török nyelvből ered, mely besenyőféle vonást mutat. Nemcsak történeti okok miatt óvakodnék a törzsnév leegyszerűsítő besenyő származtatásától, hanem azért is, mert szűkös anyagunk ellenére van a korai török–magyar kontaktusok köréből egy másik adatunk is, ahol igazolhatóan régi *ä > ä változással állunk szemben. Ez az adat azonban egy nem-y-török nyelvből való. A magyar Győ, Gyécsa, Gyeücsa tulajdonnevek közös csuvasos etimójában az etimológikus első szótagi *-ä- helyén *-ä- volt az átható *Jäwü ~ *Jäwi alakban, vö. köztörök Yabgu méltóságnév (l. újabban Ligeti 1986. 225). Arra jó ez a másik török nyelvből való adat, hogy jelezze: a törökségben egyébként különböző intenzitással, de igen széles körben (számos helyen tendenciaként) érvényre jutó ä > ä változás — ha szórványos jelleggel is — de régtől jelentkezik a török nyelvek körében.

¹³³ L. itt a Keszi törzsnevünk török *Käsäk átható alakjáról fentebb (9) írtakat. Egyébként a Jenő ~ tör. *Yän + -äk és a Kesző (Keszi) ~ tör. *Käs + -äk alakotani párhuzam azért méltó figyelemre, mert mindkét törzsi elnevezésünk későbbinek tűnik, mint a csuvasos Gyarmat vagy a Kürt. Erre röviden még visszatérek.

¹³⁴ Itt említem meg, hogy Jenő törzsnevünk átható alakja, a *Yänäk még egy másik értelmezésre is lehetőséget nyújt. Mint látni fogjuk, a két lehetőség között nem egyszerű a választás, annál is inkább, mert nemcsak hangtani, alakotani, de jelentéstani szempontból is (közel) egyenértékű a második magyarázat, ha összevetjük az elsővel. Itteni „második helyét”, vagyis jegyzetben való említését egyedül az indokolja, hogy ehhez az etimológiai magyarázathoz, a hangtan területén nem egy, hanem két hipotézist is meg kell fogalmaznunk. Jól tudjuk persze, hogy nem mindig az egyszerűbb magyarázat az igaz. Véglegesen a kérdést jelenleg nem tudom lezárni.

Kér

Bíborbanszületett Konstantín hetedik magyar törzsként említi *Καρῆ* alakban.¹³⁵ A bizánci forrásban ránk maradt névalak genitívus végződése alapján véghangsúlyos nominatívusi végződést s ez alapján ómagyar szóvégi magánhangzót, *-i-t, esetleg *-ű-t várhatunk a törzsnévben.¹³⁶ A bizánci adat a korabeli ómagyar kieljtésben **Keri*-nek hangozhatott.

Törzsnévi eredetű *Kér* helyneveink jól érthetők egy **Keri* alakból. A sorvadó *-i véghangzó szabályszerűen eltűnt és az első szótagi -e- megnyúlt és valamivel zártabb lett.¹³⁷ Korai helynévi adataink¹³⁸ összhangban, a bi-

E második magyarázat szerint a tör. **Yänäk* alak egy korábbi **Yäjäk* formából származtatható. Az előbb említett második hangtörténeti hipotézis az *-j- > -n- változásra vonatkozó feltevés. Sajátos módon, a feltételezett változás ismét a besenyő felé mutat. Erről a besenyő nyelvi sajátosságáról régóta tudunk. Ismert az Anonymusnál szereplő *Thonuzoba* név, mely egy besenyő hospes neve. A név magyarul 'Disznó-apa' jelentésű és egy korábbi **Toņuz aba* alakból származik (vö. újabban Ligeti 1986. 93, 105). Az *-j- > -n- változás tehát igazolható a besenyőből. A szóba hozott korábbi **Yäjäk* szó egy még korábbi **Yajaq* alakra mehet vissza. Ezt az alakot már jól ismerjük a török nyelvekben. Jól adatolt a régiségben is (Clauson 948b: *yajaq*) és a mai nyelvekben is gyakori. A szó ugyancsak a *yan* szó származéka **yan* + -*jaq* denominális nomen képző. Jelentése eredetileg 'oldal, vminek az oldala' volt, majd innen 'arc, pofa', 'az ajtó két oldala', 'oldalfélfa' jelentés változás figyelhető meg. (A jelentés további bővülését motiválta még — az első fokon biztosan nem ide tartozó — török **äjäk* (vö. Clauson 183b) 'áll, állkapocs' szóval való keveredése.)

A mai nyelvekből néhány adatot idézek: O: oszm. *yanak* 'Backe, Wange' (HŞ), *yanak* 'šćeka' (TurRS); tkm. *yajaq* 'šćeka' (TkmRS); gag. *yanak* id. (GRMS); K: tat. *yajaq* 'šćeka; kosjak' (TatRS); (keresztény) *yajaq* 'orca' (tatB 74), *jaqak* 'šćeka i lica, bokovaja storona u drugih predmetov, kosjak' (tatO 69b); baraba *yajaq* 'šćeka, čeljust' (Dmitrieva 142); bask. *yajaq* anat. 'čeljust, šćeka', 'kosjak (u okon i dverej)' (BaškRS); kirg. *jaq* 'čeljust', bok, bokovaja čast' (KirgRS); kmk. *yajaq* 'šćeka' (KmkRS) kar. h.t. *yajaq* 'šćeka' (KarRPS), t. *yajax*, *yanax* id. (uo.), k. *yajaq* 'čeljust', *yanax* 'id., šćeka' (uo.); kkalp. *jaq* 'storona' (RKkalpS), id. 'šćeka' (uo.); Sz: alt. *d'äk*, *d'ak* 'šćeka, čeljust'; kosjak (u dveri okna)' (OjrRS); nyj. (kmd.) *d'äk* 'šćeka, kosjak; šćeka, skula; kosjak (dveri, okna)' (Baskakov kmd. 209a); (tuba) *d'äk* 'šćeka, čeljust'; kost' čeljusti' (Baskakov tuba 112a); tuv. *čäk* 'šćeka, čeljust'; kosjak dveri' (TuvRS); T: ujj. *yaq* 'storona; strana, kraj; bok, bokovaja čast' (UjgRS 775bc), nyj. *yajjaq* 'šćeka' (uo. 776c), *yajaq* id. (uo. 776b); szal.(ull) *yajax* 'šćeka' (Tenisev 346), (al) *yajix* 'kosjak, (dveri)' (uo. 347); sujj. *yaq* 'bok, storona, napravlenie (sveta)' (Tenisev 182b).

A mai adatok között nyelvjárási szinten vannak magas hangrendű alakok is. Vö. tat. orenburgi miser *yäjäk* (Sadykova 1979. 96), (čpr.,srg.) *žiyäk*, *yäyäk*, *žäyäk* (TTDS 138, 141, 181). Tatár nyelvjárástörténeti adataink is szép számmal vannak, ezek idézésétől itt eltekinthetünk.

¹³⁵ L. Moravcsik (1983.2. 154). Többi törzsnévünkhöz hasonlóan ez is genitívusban áll, rekonstruálható nominatívusa **καρῆς* lehetett. Vö. Moravcsik (1936. 291), Gyóni (1943. 66).

¹³⁶ Vö. Gyóni (i.h.); Jakubovich (1924. 20).

¹³⁷ Vö. Mikos (1935. 255–56).

¹³⁸ Kristó–Makk–Szegfü (1973. 36–37) összeállításából l.: 1002: *Cari*; 1113: *Ker*; 1193: *Ker*, *Quer*; 1202–3 k.: *Alqueri*, *Felqueri*; 1214: *Quer*; 1229: *Quer*; 1286: *Keeri*; 1327: *Keer*.

zánci adat alapján kikövetkeztethető ómagyar formával. Már Nagy Géza rámutatott, hogy a *Kér* várjobbágy nemzetség nevéként is kimutatható.¹³⁹

A *Kér* törzsnév — úgy tűnik, — mindeddig szívósan ellenállt a megfej-tésére irányuló kísérleteknek. Etimológiai magyarázatai közül ki kell emelni Németh Gyuláét.

Bár többek részéről fogadta Németh megfejtését kételkedő kritika, mégis ez a legelterjedtebb és a legismertebb a *Kér* származtatásai között. Németh 1930-ban úgy gondolta,¹⁴⁰ hogy *Kér* törzsnévünk török eredetű. Etimológiai szempontból azonos származtatásúnak vélte a törökségben nem ritka *Keräi*, *Kiräi*, *Keräit*, *Giray* stb. hangalakú nép-, törzs-, nemzetség-, ág- és dinasztianevekkel. Később, *Kereit*, *Kérey*, *Giray* című cikkében módosított korábbi álláspontján.¹⁴¹ Feladja *Kér* törzsnévünk összekapcsolását az említett török ethnonymusokkal,¹⁴² ugyanakkor megismétli 1930-as nézetének a magyar törzsnév etimológiai magyarázatát érintő részét.¹⁴³ Ezek szerint a magyar *Kér* törzsnév egy — a szibériai törökségben előforduló — ‘roppant nagy, óriás, [állat]király’ jelentésű közszóra vezethető vissza.¹⁴⁴

Németh magyarázatát nem terheli hangtani nehézség. Ezt még egyik legszigorúbb — néha túlzó módon is éles — kritikusa, Moór Elemér is elismeri.¹⁴⁵ Ugyanakkor a hangtanilag kifogástalan származtatás (tör. *kär* → ómagy. **Keri*, ahol a sorvadó ómagy. szóvégi magánhangzó magyarázható az átvevő nyelv törvényeihez való alkalmazkodási kényszerrel, magát Németh Gyulát sem nyugtatta meg teljes mértékben.¹⁴⁶

L. még Nagy (1910. 21–23), Németh (1930. 265), Kniezsa (1938. 459ab), Moór (1944. 99b–100b), Györffy (1987.1. 110, 110–11, 179, 223–24, 631–32, 722, 861; 2. 391, 481; 3. 107, 206, 207–8).

139 (1910. 21)

140 (266–68)

141 (1964. 360–65)

142 Mint írja: „Wir haben also... die Frage gestellt, ob meine alte Vermutung, nach der *Kerey* mit *Kér* in Zusammenhang zu bringen ist, stichhält. Wir haben gefunden, dass es kaum der Fall ist.” (uo. 365).

143 (uo. 364)

144 Radloff szótárának alt., tel., leb. adatait 1964-ben Németh kiegészíti Joki kizil *kē* ‘öreg’ jelentésű adatával, valamint valószínűsíti, hogy a *ker* ‘óriás’ szó ismert volt a Kazár Birodalom törökjei előtt is. — A kizil szó aligha tartozik ide, másodlagosnak tűnik egy korábbi török *qarī* ‘öreg’ alakból.

145 (1951. 53) Moór jelentéstani okok miatt kételkedik egyébként Németh etimológiájában: „nur ist es ganz unwahrscheinlich, dass es bei den Türken einen Stammes- oder Volksnamen in dieser Bedeutung gegeben hätte.”

146 Annak ellenére, hogy 1964-ben még fenntartotta 34 évvel korábban megfogalmazott etimológiáját, jól érezhető kétely is bujkál említett cikke sorai között, amint így ír: „...„Seitdem wurde keine bessere Deutung des Namens vorgeschlagen, und es sind keine Umstände aufgetaucht, die meine Zusammenstellung unmöglich gemacht hätten.”

Németh — jelentéstani okok miatt érzett — kételye a későbbiekben tovább erősödött. 1975-ben vissza is vonta etimológiáját,¹⁴⁷ ismeretlen eredetűnek minősíti a *Kér* törzsnevet.

Úgy gondolom, hogy *Kér* törzsnevünk — Németh és Menges sikertelen kísérlete ellenére — a törökből fejthető meg.¹⁴⁸ A törzsnév forrásául a tör.**keri* ‘vissza, hátra; hátul, hátsó; hátul lévő’ szót tehetjük fel. A szó jól ismert a törökségben. Eredetibb hangalakja **kērū* lehetett (zárt, hosszú *ē*-vel az első szótagban és zárt labiállással a másodikban).¹⁴⁹ A *kērū* alak szár-mazékszó. Alapjául Clauson — egy ma már ki nem mutatható — **kē* alakot rekonstruál. Ennek az alapszónak az eredeti jelentése ‘hátul lévő rész, hátul lévő hely’ lehetett.¹⁵⁰ A *-rū* képzővel ellátott **kērū* eredetileg helyhatározó volt, számos török nyelvben csak adverbális jelentése van ma is. A török adatok összeállításából az is kiderül viszont, hogy sok helyütt igen széles szemantikai mezőt fog át a vizsgált szó.¹⁵¹

Németh Gyulának igaza van, számottevő kísérlettel a törzsnév magyarázatát illetően nem számolhatunk 1930 után. Menges megpróbálkozik ugyan — a *Keszi* törzsnév mellett — a konstantinoszi *Καρη* adat magyarázatával, de figyelmen kívül hagyja törzsnévi eredetű helyneveink vallomását, és így már a bizánci adat olvasata sem jó nála. Menges szerint ugyanis Konstantín császár *Kari* hangalakot hallhatott, legalábbis erre következtethünk abból, hogy véleménye szerint a *Καρη* alakban rögzített törzsnév a török ‘öreg, idős’ jelentésű *qari* közzsóra vezethető vissza (1944–45. 275).

147 (156)

148 Nem-török eredeztetései sem vezettek eredményre: elavult *kér* ‘kéreg, háncs’ szavunkból, ‘kiván, követel’ jelentésű *kér* igénkből való magyarázata (vö. Kristó–Makk–Szegefü 1973. 36, ahol egyébként bizonytalan eredetűnek van minősítve a *Kér*) nem meggyőző.

149 A főbb történeti adatokat l. Clauson (736b–37a: *kērū*), Sevortjan (3. 27–28: *geri*).

150 (686a: **kē* ‘back, behind’), vö. még Räsänen (264ab: **kād*, **kéd*).

151 A mai török adatok a teljesség igénye nélkül: O: oszm. *geri* ‘hinten; zurück; zurückgeblieben; der hintere Teil; rückwärtig; Rücken’ (HŞ), vö. a következő kifejezésekben: *düşmanın gerilerini kesmek* ‘die rückwärtigen Verbindungen des Feindes abschneiden’, (mil.) *gerisini temin et-* ‘den Rücken frei halten’, (mil.) *geri arazi* ‘das Hintergelände; das rückwärtige Gelände’, (mil.) *geri siper*, *geriyi örtme* ‘die Rückendeckung’, (mil.) *düşman geri muntakası* ‘das feindliche Rückgebiet’ stb.(uo.); *geri* ‘nazad, obratno; zad, guzka (u ptic); mesto (prostranstvo i t.p.), nahodjaščeesja pozadi (čego-l.); (voen.) tyl; prodolzenie; ostal’noe; posledstvie, ishod (čego-l.); v roli služebnogo imeni; zadnij, obratnyj, tylovoj; otstalyj, otstajuščij, kosnyj’ (TurRS); K: tat. *kiré* ‘obratnyj; obratno, nazad, v obratnuju storonu; otricat’el’nyj; (peren) svoenravnyj, stroptivyj, nesgovorčivij; uprjamyj; nepreklonnyj, upornyj; norovistyj (o lošadi); (gram.) ustupitel’nyj (TatRS), nyj. (böre,minz,ornb,ečk.) *kiré* ‘posle’ (TTDS 247), (keresztény) *kiré* ‘vissza’ (tatB 57); bar. *kārā* ‘uprjamyj’ (Dmitrieva 158); bask. *kiré* ‘obratnyj; oborotnyj; (peren.) otricat’el’nyj, protivnyj; v funk. nareč. obratno, nazad; uprjamec, uprjamica’ (BaškRS), *kirégā* ‘nazad, vspjat’ (uo.); kirg. *keri* ‘obratno, v obratnuju storonu, nazad; nesgovorčivij, uprjamyj’ (KirgRS); nog. *keri* ‘obratno, v obratnuju storonu, nazad’ (NogRS), *kerüv* ‘sever, se-vernij’ (uo.); kar. k. *keri* ‘nazad’ (KarRPS); kkalp. *keri* ‘nazad’ (RKKalpS).
Figyelemre méltó, hogy az eredeti **kē* alapszó *-rū* képzős alakja az oguz és kipcsak nyelv-ágból adatható. Egyéb képzővel — ha szórványosan is — máshonnan is ismert.

Rendkívül tanulságosak az oszmánliban megfigyelhető jelentések és az is, hogy a szó égtáját is jelölhet (vö. nog.,¹⁵² csuv.¹⁵³). Hangtani szempontból a javasolt etimológiának aligha van súlyos akadályja. A bizánci adat első szótagi α -ja miatt az ómagyarban nyílt e -vel kell számolnunk,¹⁵⁴ s mint-hogy a bizánci forrás alkalmatlan az ómagyar kvantitásbeli különbségek jelölésére¹⁵⁵ elvileg ez az ómagy. nyílt e hang lehetett rövid is és hosszú is. Ha rövid volt, akkor éppúgy magyarázható a *Kér* mai hosszúsága, mint eredeti szavaink mai hosszúságainak jó része: az ómagy. ún. sorvadó véghangzó lekopása pótlónyúlással és zártabbá válással járt együtt, az ómagy. nyílt e -ből $> -é-$ lett.¹⁵⁶

Török oldalon nincs akadály annak, hogy az eredetibb $*k\bar{e}r\bar{u}$ helyén egy — az ómagyar hangalagnak tökéletesen megfelelő — átadó $*k\bar{a}ri$ hangalakot rekonstruáljunk:

1. Az első szótag magánhangzójának hosszúsága a török átadó alakban igazolatlan és igazolhatatlan. Igazolatlan akkor is, ha bizonyosak lehetünk abban, hogy őstörök fokon hosszú magánhangzóval kell a $*k\bar{e}r\bar{u}$ szóban számolnunk. A magyar nyelv korai török jövevényszavai arról vallanak, hogy ezek átvételek az eredeti, etimológikus török hosszúságok általában már lerövidültek.¹⁵⁷ Így van ez még akkor is, ha természetesen kategórikusan nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy lehettek régi török jövevénye-

A csuvas adatok nem egyértelműek: L: *kay* 'zad, zadnij; zapad, zapadnyj' (ČRS), *kayri* 'zadnij, poslednij, pozdnij, zapadnij' (uo.): *kay* Szp. id. 'mög' (P); *kay* 'zad, zadnica; nazad, v zad, v konec; pozdnee; molože' (Ašm.6. 5), vö. *kay yen, kay yeně* 'zadnjaja storona; zapad; žiteli (Čuvašii) zapadnoj storony' (uo. 6. 8), 'zapad' (uo. 4. 273), *kayra* 'pozadi' (uo. 6. 9), *kayri* 'zadnij, poslednij, pozdnij; tak nazyvajut pokojnikov, umerših ne kreščennymi' (uo. 6. 10), *kar'i* 'zadnij' (uo. 6. 92), *kar'i* id. (uo. 6. 121), vö. még *kay* 'zad, zadnjaja čast'; zadnij, zapadnyj' (Eg. 84–85). A felsorolt adatok kétség kívül összefüggnek a tör. $*k\bar{e}$ $*-\delta$ képzős származékával. További vizsgálatot igényel viszont, hogy a csuv. *kay* alapszó egy régi tatár $*k\bar{a}y$ átvétele-e, vagy elvonás egy csuvas *kayra, kayri* -féle alakból. (Ha a szó eredeti a csuvasban, akkor az etimológikus $*-\delta$ helyén $-r$ lenne a szabályos megfelelés. Ez alól kivételt jelentene viszont, ha a szóban van egy eredeti $-r$ is, így a *kayri* stb. alakok nem szükségképpen jövevények.)

152 A nogajban „mongolos” égtáj jelölést takar a *kerüv* forma.

153 A csuvasban „törökös” égtáj jelöléssel találkozunk. Ami elől van az keleti, ami hátul az nyugati.

154 Gyóni statisztikája szerint a 10. századi bizánci anyagban az ómagy. nyílt e -t (12 eset) 8 ízben ϵ , 4 alkalommal α jelöli. A zárt ϵ (10 eset) jelölésére következetesen ϵ szolgál. L. (1943. 209).

155 Gyóni 1943. 155).

156 Vö. Bárczi (1958. 65).

157 Nyelvünk ócsuvas eredetű *sár, sárga, sárkány* szavairól írja Ligeti Lajos (1986. 117), hogy vitán felüli ugyan, hogy ócsuvas oldalon egykori hosszúságok voltak a felsorolt szavak etimonjaiban, de az is bizonyos, hogy a magyar hosszúságok másodlagosak, hiszen az átadó alakokban már el kellett tűnniük az eredeti hosszúságoknak ahhoz, hogy a helyükön keletkezett diftongusok hatására az etimológikus szókezdő s -> \bar{s} -sé válhasson.

ink között olyanok is, amelyek megőrzött etimológikus hosszúsággal kerültek be a magyar nyelvbe.¹⁵⁸

2. Az ómagyar **Keri* alak mindenképpen török **Käri* formát, vagyis első szótagi nyílt **ä*-t tartalmazó alakot tételez fel.¹⁵⁹ Láttuk viszont, hogy eredetileg a törökben **é* volt az első szótagi magánhangzó. Kérdés, van-e lehetőségünk a nyílt **ä*-rekonstruálására első szótagban? Török nyelvtörténeti és lassan bővülő nyelvjárástörténeti ismereteink nem mondanak ellent egy ilyen feltevésnek.¹⁶⁰ Közismert, hogy az egykori, az őstörökre rekonstruálható **ä*:**é* oppozíció a törökségben igen korán megbomlott, nyelvjárási különbségek alakultak ki.¹⁶¹ Nyelvünk régi török jövevényszavai is szolgáltatnak erre példákat. Ligeti Lajos összeállításából említem: ún. kipszak típusú zárt **é*-vel vettük át a kún *Tömör* és besenyő *Töbörcsök* neveket, bár a török adatok etimológikus nyílt **ä*-re engednek következtetni.¹⁶² Régi *egy* 'szent' szavunk átdó alakjában **é* állt, bár a törökségben a nyelvi adatok etimológikus nyílt **ä* hangra mutatnak. Fordított a helyzet *szél* szavunk esetében: itt az ősmagyarba került átdó alakban nyílt **ä* hang állhatott, míg a csuvas *šil* forma¹⁶³ valamint a köztörök **yēl* rekonstrukcióra lehetőséget adó adatok¹⁶⁴ viszont ezt nem támogatják.¹⁶⁵ Egyetérthetünk Ligetivel, aki a török oldalon rekonstruálható alakok és a magyar nyelv számára szóba jöhető átdó formák között feszülő ellentmondások kapcsán — az imént idézett *szél* szó ürügyén — jegyzi meg: „Persze, itt sem háríthatunk el két tényezőt: a magyar hangtörténet belső törvényszerűségeit, s nem utolsó sorban

Mindez azt jelenti, hogy az átdó alakokban bizonyosan nem számolhatunk az eredeti hosszúságok megőrzésével: tör. $V > V$ → ómagy. $V > \bar{V}$ képlettel van dolgunk. Ligeti őcsuvas nyelvágból hozott frappáns példája nemcsak erre a török nyelvra vonatkozhat.

158 Az ilyen megőrzött régi török magánhangzók azután hozzájárulhattak — az ősmagyar kor végén, ómagyar kor elején — az egyébként nagy többségükben másodlagos magyar hosszúságok kialakulásához.

159 Mind az ősmagyar, mind az ómagyar (bár nem minden nyelvjárása) ismerte az *e:é* szembenállást. Így török *é* csakis *é*-ként került volna átvételre. A **Kéri* formából a *Kér* ugyan érthető lenne, de a bizánci adat α -ja nem.

160 Amennyiben a fentebb (l. 151.j.) idézett csuvas alakok eredeti szavak — s nem tatár jövevény a csuvas *kay* forma — akkor még igazolni is tudjuk, hogy a csuvas előzményében a kérdéses szóban nyílt **ä* volt az első szótagi magánhangzó, hiszen zárt **é* esetén a mai csuvasban nem *-a-*, hanem *-i-* lenne az első szótagban.

161 Erre következtethetünk azokból az esetekből, amelyeket az őstör. **ä*:**é* oppozíciót (többnyire) következetesen őrző török nyelvek (azeri, csuvas, jakut, valamint a hosszúságokra kiterjedően a türkmén) ilyen szempontú egybevetése szolgáltatott a kutatásnak. Vö. Ligeti (1986. 119 kk.).

162 Vö. Ligeti (1986. 120). Megjegyzem, hogy a csuvas *timēr* 'vas' alak *-i-* je szintén zárt **é*-re mutat, feltéve, ha nem jövevényszó a volgai kipszakkból.

163 Vö. *šil* 'veter' (ČRS).

164 L. Clauson (916b–17a: *yēl*).

165 Vö. Bárczi (1958. 65), Ligeti (1986. 122).

az átadó török nyelv hangtani szerelését, amely, mint láttuk, nem mindig egyezik a köztörök hangtörténeti tanúságokkal.”¹⁶⁶

3. A teljesség miatt emlitem az átadó alak véghangzójának kérdését. Konstantinos Porphyrogenetos adata szerint az ómagy. szóvégi magánhangzó inkább *-i, mintsem *-ü volt.¹⁶⁷ Bár nem zárhatjuk ki, hogy a török átadó alakban *-ü volt a szóvégi magánhangzó és az ómagy. *-i egyszerűen hanghelyettesítéssel magyarázandó,¹⁶⁸ ezt a feltevést, bármilyen reális is, akár meg is takaríthatjuk magunknak. A második szótagi eredeti labiális korai delabializálódása és ezzel összefüggően a labiális ~ illabiális ingadozás kialakulása jól ismert a törökben. Nincs akadálya annak, hogy az átadó alak magánhangzóját *-i -ként rekonstruáljuk.¹⁶⁹

* * *

Kürt, Gyarmat, Jenő és Kér törzsneveink magyarázata során több ízben is utaltam arra, hogy az itt javasolt etimológiák egymást támogatják: a ‘Mellecke’ — ‘Háta möge’ — ‘Oldalka’(? ‘Arc’) — ‘Hátsó, Végső’ eredeti jelentések egy szemantikai kategóriába utalják a vizsgált törzsneveket. Mindez döntő módon szólhat az egyes törzsnévi magyarázatok hitele mellett.

Amikor hangsúlyos szerepet tulajdonítok a törzsnevek belső rendszerének, nem becsülöm alá azokat az egyéb érveket sem, melyek nemcsak hozzájárulhatnak a fentiek hiteléhez, de elengedhetetlenül szükségesek is ahhoz, hogy a kínált etimológiák elfogadást nyerjenek. Mindenekelőtt az alábbi kérdésekre gondolok:

1. Igazolható-e, hogy a fenti törzsnevek eredetileg a hadi szerveződés műszavai voltak?

2. Egyeztethető-e történeti ismereteinkkel, hogy a fenti terminusok segítségével rekonstruálható hadi szerveződés megvolt a magyarságnál és a steppei népeknél?

3. Voltak-e ilyen hadi terminusok a törökségnél?

4. Vannak-e ilyen vagy ezekkel analóg nép-, törzs-, nemzetségnevek a török népeknél? Igazolható-e a felvázolt népnévadási kategória a törökségen belül?

A kérdések sorát még szaporíthatnánk ugyan, de itt nem ez a célom. Felvillantásukkal mindössze jelezni kívántam, hogy a fenti kérdések szorosan

¹⁶⁶ (1986. 122)

¹⁶⁷ Vö. Gyóni (1943. 66).

¹⁶⁸ Nyelvjárásaink többsége a török-magyar érintkezések idején *i*-zö nyelvjárás volt és ezek hangrendszerében az *ü* ismeretlen volt. Vö. Bárczi (1958. 33, 35).

¹⁶⁹ Vö. a **kērū* történeti adatai között Clauson (736b-37a) által is idézett a Codex Cumanicus-ban szereplő *keri* adatot (Grönbech 1942. 139).

összefüggnek törzsneveink etimológiai magyarázatával, a javasolt megfejtések hitelesítésének ügyével. Ennek a közleménynek a kereteit szétfeszítenék és a terjedelmi korlátok sem teszik lehetővé a jelzett kérdések itteni tárgyalását. Megelégszem azzal, hogy jelzem, vizsgálódásaim alapján úgy látom, hogy minden felsorolt kérdésre igenlő választ adhatunk. Részletes tárgyalásukra egy másik dolgozatban vállalkozom.¹⁷⁰

Hasonlóképpen másutt kell sort keríteni a törzsnevek eredeti jelentéseiből leszűrhető történeti információk összegzésére.¹⁷¹ Az egyes etimológiai magyarázatok során ezekre itt utalni sem tudtam. Az viszont kiderült az előadottakból, hogy törzsneveink nem egy török nyelvből valók, és az is kizárható, hogy egy időben kerültek volna őseinkhez. Összes információjuk összeállítása nagy lehetőséggel kecsegtet: módunk lesz a magyar törzsszövetség kialakulásának felvázolására, e nem egyszeri összeszerveződés, hanem hosszan tartó, többszöri átszerveződéssel járó folyamat egyes fázisainak meghatározására. A kérdés jelentősége könnyen belátható. Itt meg kell elégednem egyetlen rövid példa bemutatásával.

Konstantín császár *Κουρτουγερμάϊου* adata kapcsán említettem,¹⁷² hogy a kérdéses adat igen sokféle magyarázatot nyert az irodalomban. Úgy tűnik, hogy eredeti jelentésük feltárása megnyugtató módon tisztázhatja a sokat tárgyalt *Kürtügyermatu* alakot. Ez a két törzs összevonásából (pontosabban: egymás mellé rendeléséből) létrejött alakulat — természetesen — nem véletlenül szerepel Konstantín császár listájában együtt.¹⁷³ Maguk az elnevezések ugyanabból a nyelvből valók, mindkettő világos csuvasos kritériumot mutat. Nagyon valószínű az is, hogy egy időben kerültek ezek az elnevezések a magyar nyelvbe, a magyarsághoz. Erre mutat, hogy eredeti jelentésük ('Mellecske' — 'Hát mögé') szembeállítható egymással, sőt, e jelentések kölcsönösen feltételezik egymást, az egyik elnevezés a másik meglé-

170 Röviden érintettem ezeket a kérdéseket és (nem részletezve a bizonyító anyagot) példákat hoztam a fenti kérdésekre adható igenlő válasz támogatására a Keletkutatásban megjelenő előadásomban. Vö. itt 19.j.

171 A főbb vallomások vázlatos, a teljességre való törekvés igénye nélküli felsorolására l. ÉT (1988. 1608–609) és Keletkutatás 1989/tavasz, s főként Altaica Osbensia, Ed. Bernt Brendemoen. Oslo 1989. 23–38.

172 L. itt 00.

173 A bizánci törzsnévlista, az ott megfigyelhető sorrendiség hitelét törzsneveink teljes mértékben támogatják. Eddig is tudtuk, hogy nem véletlen a *Kabar* törzs első helye. A császár naiv megokolásával szemben (miszerint a kabarok a legbátrabbak és ezért járnak elől), persze, arról a steppei nomádoknál jól ismert szokásról van szó, melynek megfelelően a frissen csatlakozott vagy csatolt törzs köteles az elővéd szerepét betölteni. Azt is sejtettük, hogy a 'Töredék' jelentésű *Keszi* sem véletlenül áll az utolsó, nyolcadik helyen. Most azt is látjuk, hogy egy korábbi, a *Keszi* csatolása (átrendelése?) előtti korszakban a *Kér* állt a törzsnevek között leghátul. Beszédes 'Hátsó, Végső' neve erről tanúskodik. A sort itt nem folytathatom.

tét. Feltételezik ezek a jelentések azt is, hogy hordozóik között kellett lennie még egy törzsnek. E törzs minden bizonnyal a Vezértörzs volt, egy elővéd és egy hátvéd törzs tartására jogosult központi hatalom. A *Kürt* törzs természetesen előlről, a „mellénél” (talán kelet felől), míg a *Gyarmat* hátulról, a „háta mögött” (esetleg nyugat felől) volt köteles védeni a Vezértörzset. A törzsszövetség kialakulásának korábbi szakaszában ez a Vezértörzs a *Megyer* lehetett.

A (Nyék)–Kürt–Megyer–Gyarmat felállítás¹⁷⁴ azután megváltozott, átrendeződés történt: a Kürt és a Gyarmat egymás mellé került. A *Megyer* elvesztette korábbi előjogát, a rendszerben új Vezértörzs jelentkezik, s ez a 10. századi lista, valamint nevének eredeti jelentése alapján aligha lehet más, mint a *Tarján* törzs.¹⁷⁵ Az új Vezértörzset előlről az immár összevont *Kürtgyarmat* védte, az oldalvéd a *Jenő*, a hátvéd pedig a *Kér* lehetett.

Itt csak egy példát említhettem törzsneveink becses információi közül. Arra szerettem volna rámutatni, hogy a törzsnevek eredeti jelentéseinek feltárása új forrásanyagul szolgálhat őstörténetírásunk számára. Az új információk kibontása, mérlegelésük elengedhetetlenül fontos feladat. Azt is tudnunk kell azonban, hogy törzsneveink vallomásai között akadnak olyanok is, melyek — kellő óvatosság hiányában — tévútra vezethetnek. Az alap kutatások fázisában járó őstörténetírásnak jelenleg természetesen nem tetszetős elméletek felállítására, újabb koncepciók bevezetésére, hanem a nyert adatok gondos mérlegelésére van szüksége.

BERTA ÁRPÁD

Rövidítés- és irodalomjegyzék

AL. = altuli, szalár nyelvjárás; l. Tenisev (szalár) alatt.

ALT. = altaji (ojrot), l. OjrRS alatt.

ANATRI = csuvas nyj., l. Ašm. alatt.

¹⁷⁴ Nem tudjuk, hogy a korai szakaszban hány tagú volt a törzsszövetség. Azt tudjuk, hogy nem volt ekkor még tagja a kialakuló törzsszövetségnek a *Kabar*, a *Keszi*, (világos köztörök átvételként) a *Jenő*, és jelentéstani okok miatt a *Kér* n e v ü törzs sem, de természetesen már ekkor is tagja lehetett az az etnikum, melynek utódai *Jenő*, *Keszi* stb. törzsként szerepelnek a törzsszövetség kialakulásának egy későbbi szakaszában.

¹⁷⁵ Nehéz nem gondolni arra a dinasztia váltásra, melynek során Levedi lemond Álmos és Árpád javára a törzsszövetség vezetéséről. A Konstantínnál elbeszélte történetet törzsi elnevezéseink vallomásai hitelesíteni látszanak.

- AŠM. = AŠMARIN, N.I., Thesaurus language tschivaschorum. Kazan'-Čeboksary. 1928-50. 1-17.
- BÁLINT G. (1876), *Kazáni-tatár szótár*. Budapest.
- BALOGH L. (1988), A *Jenő* törzsnév eredetéről. MNy. 84: 477-80.
- BANG, W. (1914), Zum Vokalismus. In: W. Bang - J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Klasse N.F. Band 13. No. 1. Unveränderter Nachdruck*.
- BAR. = baraba tatár, l. Dmitrieva alatt.
- BÁRCZI G. (1958), *Magyar hangtörténet*.² Budapest.
- D. BARTHA K. (1958), *A magyar szóképzés története*. Budapest.
- BASK. = baskír, l. BaškRS alatt.
- BASKAKOV (KMD.) = BASKAKOV, N.A., *Dialekt kumandincev (Kumandī-kiži). Grammatičeskij očerk, teksty, perevody i slovar'*. Moskva, 1972.
- BASKAKOV (TUBA) = BASKAKOV, N.A., *Dialekt černevih tatar (Tuba-kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'*. Moskva. 1966.
- BAŠKRS = Baškirsó-russkij slovar'. Moskva. 1958.
- BERTA Á. (1988), Megszólaló törzsnévek. *Élet és Tudomány* 51. 1608-09.
- BERTA Á. (1989), Új vélemény török eredetű törzsnéveinkről. *Keletkutatás. Tavasz*. 3-17.
- BERTA, Á. (1990), Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs. *UJb.N.F.* 9. 31-37.
- BODZS. = bodzsnurdi, l. Fázsy alatt.
- BÖRE = központi tatár nyj., l. TTDS
- CLAUSON = CLAUSON, G., *Sir, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.
- Cs. = l. csuvas
- CSUV. = csuvas, l. ČRS
- ČPR. = čüprälä, miser tatár nyj., l. TTDS alatt.
- ČRS = Čávašla-víršla slovar' [Čuvašsko-russkij slovar']. M.I. Skvorcov (Szerk.), *Muskav.* 1982.
- DEÉR J. (1945-46), A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79-80. (kny. 1947)
- DMITRIEVA = DMITRIEVA, L. V., *Jazyk barabinskih tatar (Materialy i issledovanija)*. Leningrad. 1981.
- DOERFER, TMEN = DOERFER, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1-4. Wiesbaden. 1963-75.
- DOERFER-TEZCAN = Doerfer, G. - Tezcan, S., *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest. 1980.
- DTS = Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad. 1969.
- DÜMMERTH D. (1977), *Az Árpádok nyomában*. Budapest.
- EČK. = ečken, központi tatár nyj., l. TTDS alatt.
- EG. = EGOROV, V. G., *Étimológičeskij slovar' čuvašskogo jazyka*. Čeboksary. 1964.
- EJŠ. = ejše, szalár nyj., l. Tenišev (szalár) alatt.
- FÁZSY = FÁZSY, SZ., *Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasán, Ostpersien*.

Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Universität Zürich. Studenten-Schreib-Service. 1977.

GAG. = gagauz, l. GRMS alatt.

GÄY. = gäynä, központi tatár nyj., l. TTDS alatt.

GOLDEN, P.B. (1975), The Q'azaro-Hungarian Title/Personal Name **يلك** /**Éλεχ*
Archivum Eurasiasae Medii Aevi 1: 37-43.

GRMS = (szerk.) BASKAKOV N.A., Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'. Moskva. 1973.

GRÖNBECH, K. (1942), Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen.

GYÓNI M. (1943), A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-görög tanulmányok 24. Budapest.

GYÖRFFY GY. (1959), Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest.

GYÖRFFY GY. (1960), A magyar törzsi helynevek. In: Mikešy S. (Szerk.) Névtudományi vizsgálatok. Budapest. 27-34.

GYÖRFFY GY. (1970), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archeológiai Értesítő 97: 191-242.

GYÖRFFY, GY. (1975), Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1: 45-153.

GYÖRFFY GY. (1987), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1³, 2-3. Budapest.

H = l. hal. alatt.

HAK. = hakasz, l. HakRS alatt.

HAKRS = Hakassko-russkij slovar'. Moskva. 1953.

HAL. = haladzs, l. Doerfer-Tezcan alatt.

HAN. = hanbah, szalár nyj., l. Tenišev (szalár) alatt.

HŞ = HEUSER-ŞEVKET, Türkisch deutsches Wörterbuch.³ Wiesbaden. 1953.

J = l. jak. alatt.

JAK. = jakut, l. RJakS alatt.

JAKUBOVICH E. (1923-24), A tihanyi alapítólevél olvasásához. MNy. 19: 78-87, 20: 9-21.

K = kipcak

KAR. = karaim, l. KarRPS alatt.

KAR-BALK. = karacsáj-balkár, l. RKar-balkS alatt.

KAR.H. = halicsi karaim nyj., l. KarRPS alatt.

KAR.K. = krimi karaim nyj., l. KarRPS alatt.

KARRPS = BASKAKOV, N.A. - ZAJONČOVSKIJ A. - ŠAPŠAL, S.M. (szerk.)
Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Moskva. 1974.

KAR.T. = troki karaim nyj., l. KarRPS alatt.

KAS. = kasıym, központi tatár nyj., l. TTDS alatt.

KIRG. = kirgiz, l. KirgRS alatt.

KIRGRS = JUDAHIN, K.K. (Szerk.) Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva. 1965.

KKALP. = karakalpak, l. RKkalpS alatt.

- KMD. = kumandī, altáji nyj., Baskakov alatt.
- KMK. = kumük, l. KmkRS alatt.
- KMKRS = Z.Z. BAMMATOV (szerk.) *Kumyksko-russkij slovar'*. Moskva. 1969.
- KNIEZSA I. (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: Szent-István Emlékkönyv 2. Budapest. 367–472.
- KRISTÓ GY. (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 55. 38–44.
- KRISTÓ GY. (1977), Törzsek és törzsi helynevek. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.) *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 211–23.
- KRISTÓ GY. (1980), Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest.
- KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEGFŰ L. (1973), Adatok korai helyneveink ismeretéhez I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 44.
- KUZN. = kuzneck miser tatár nyj., l. TTDS alatt.
- LEB. = lebed, szibériai török nyj., l. Radloff alatt.
- LIGETI L. (1935), Mongolos jövevényszavaink kérdése. *NyK* 49: 190–271
- LIGETI L. (1963), *Gyarmat és Jenő* In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt.*40: 230–39.
- LIGETI L. (1979), Régi török eredetű neveink II–IV. *MNy* 75: 26–42, 129–41, 259–73.
- LIGETI L. (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- MÁNDOKY K.I. (1976) Magyar eredetű törzsek a baskiroknál. *Tiszatáj* 30: 41–44.
- MÁNDOKY K.I. (1986), *Jenő és Yänäy*. Keletkutatás. Tavasz. 70–74.
- MÄL. = mäläkäs, miser tatár nyj., l. TTDS alatt.
- MELICH J. (1928), Ó-magyar szóvégi -γ tót helynevekben. *MNy*. 24: 239–46.
- MENGES, K.H. (1944–45), Etymological Notes on Some Pächänäg Names. *Byzantion* 18: 256–80.
- MIKOS J. (1935), A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy*. 31: 125–67, 243–58, 288–309.
- MINZ. = minzälä, központi tatár nyj., l. TTDS alatt.
- MOÓR E. (1944), A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. *Szegedi Múzeumi Kiadványok*. Szeged.
- MOÓR E. (1951), Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes I. *Acta Ethn. Hung.* 2: 25–138.
- MORAVCSIK GY. (1936), Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez. *NyK* 50: 285–93.
- MORAVCSIK GY. (1950), *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest.
- MORAVCSIK, GY. (1983), *Byzantinoturcica* 1–2.³ Berlin.
- MORAVCSIK GY. (1988), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*.³ Budapest
- MORAVCSIK, GY. – JENKINS, R.J.H. (1967), *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. *Dumbarton Oaks Texts*.
- MUNKÁCSI B. (1896), A régi magyar Jenő személynév. *Ethn.* 7: 504.
- MYN. = mīnta, szalár nyj., l. Tenišev (szalár) alatt.
- NAGY G. (1910), A magyar nemzetségek 1–2. *Turul* 28: 18–32, 52–65.

- NÉMETH, J. (1922), Zur Kenntnis der Petschenegen. KCsA. 1: 219–25. (Korábban magyarul: MNy. 18: 2–7).
- NÉMETH, J. (1929), Magna Hungaria. In: Mžik, H. (szerk.), Beiträge zur historischen Geographie, vornehmlich des Orients. Leipzig–Wien. 92–98.
- NÉMETH GY. (1930), A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest.
- NÉMETH, J. (1932), Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die ungarische Kerschrift. Budapest–Leipzig.
- NÉMETH, J. (1964), *Kereit, Kérey, Giray*. UAJb. 36: 360–65.
- NÉMETH, J. (1966), Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. ALH 16: 1–21; magyarul: NyK 68: 35–50; oroszul l. Németh (1971) alatt.
- NÉMETH, J. (1969), Der Volksname *Karluk* und seine semantische Gruppe. ALH 19: 13–18.
- NÉMETH, J. (1971), Nemet, Ju.F. Vengerskie plemennye nazvanija u baškir. In: Arheologija i Etnografija Baškirii 4. Ufa. 249–62.
- NÉMETH, J. (1975), Türkische und ungarische Ethnonyme. UAJb. 47: 154–60.
- NOG. = nogaj. l. NogRS alatt.
- NOGRS = BASKAKOV, N.A. (szerk.), *Nogajsko-russkij slovar'*. Moskva 1963.
- O = oguz
- OJRS = BASKAKOV N.A. – TOŠČAKOV T.M. (szerk.), *Ojrotsko-russkij slovar'*. Moskva 1947.
- ORNB. = orenburgi központi (és miser) tatár nyj., l. TTDS alatt.
- OSZM. = oszmánli, l. HŞ, TurRS alatt.
- P = PAASONEN, H., *Csuvas szójegyzék*. A NyK 37. és 38. kötetének melléklete. Budapest. 1908.
- PAIS D. (1930), Konstantinos *Καδῆ* törzse. MNy. 26: 298–99.
- PAULER GY. (1900), *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- RADLOFF = RADLOFF, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte 1–4*. SPb. 1893–911.
- RASSADIN = RASSADIN, V.I., *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Ude. 1971.
- RÄSÄNEN = RÄSÄNEN, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*. Helsinki. 1969.
- RJAKS = AFANAS'EV, P.S. – HARITONOV, L.N., (szerk.), *Russko-jakutskij slovar'*. Moskva 1968.
- RKAR-BALKS = *Russko-karačaevo-balkarskij slovar'*. Moskva. 1965.
- RKKALPS = BASKAKOV, N.A., (szerk.), *Russko-karakalpakszki slovar'*. Moskva. 1967.
- RÓNA-TAS (Dissz.) = Róna-Tas A., *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. A nyelvrokonság elmélete és a csuvas-mongol nyelvviszony*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest. 1970.
- RÓNA-TAS, A. (1976), *Some Volga Bulgarian Words in the Volga Languages*. In: Káldy-Nagy, Gy., (szerk.), *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest. 169–75.
- RÓNA-TAS, A. (1978), *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- SADYKOVA, Z.R. (1979), *Formirovanie govorov orenburgskih tatar (po dannym fonetiki)*. In: *Issledovaniya po istoričeskoj dialektologii tatarskogo jazyka*. Kazan'. 73–104.

- SALAMON F. (1876), A magyar haditörténethez a vezérek korában. Századok 1-17, 686-733, 765-851.
- SEVORTJAN = SEVORTJAN, É.V., *Étimologičeskij slovar'tjurkskih jazykov* 1-3. Moskva. 1974-80.
- SRG. = sergač, miser tatár nyj., l. TTDS alatt.
- SUJG. = sárga ujjur, l. Tenišev (sujg.) alatt.
- Sz = szibériai török
- SZABÓ D. (1936), A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). MNy. 32: 54-57, 130-35, 203-206.
- SZP. = Szpaszki csuvas nyj., l. P alatt.
- T = turki
- TAT. = kazáni tatár, l. TatRS alatt.
- TATB = l. Bálint (1876) alatt.
- TATO = OSTROUMOV, N., *Tatarsko-russkij slovar'*. Kazan' 1892. szótárának keresztény tatár adata
- TATRS = *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva. 1966.
- TEL. = teleut, l. Radloff alatt.
- TENIŠEV (sujg.) = TENIŠEV, É.R., *Stroj saryg-jugurskogo jazyka*. Moskva. 1976.
- TENIŠEV (szalár) = TENIŠEV, É.R., *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva. 1976.
- TKM. = türkmén, l. TkmRS alatt.
- TKMRS = BASKAKOV, N.A. - KARRYEV, B.A. - HAMZAEV, M.JA., (szerk.), *Turkmensko-russkij slovar'*. Moskva. 1968.
- TOF. = tofalár, l. Rassadin alatt.
- TTDS = *Tatar tëlñeňj dialektologik süzlëgë*. Kazan. 1969.
- TUBA = altaji nyelvjárás, l. Baskakov alatt.
- TURRS = *Turecko-russkij slovar'*. Moskva. 1977.
- TUV. = tuvai, l. TuvRS alatt.
- TUVRS = PAL'MBAH, A.A. (szerk.), *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva. 1955.
- T.YA. = tau yaġi, központi tatár nyj., l. TTDS alatt.
- UDŽ. = udžirem, szalár nyj., l. Tenišev (szalár) alatt.
- UJG. = ujjur, l. UjgRS alatt.
- UJGRS = NADŽIP, É.N. (szerk.), *Ujgursko-russkij slovar'*. Moskva. 1968.
- ULL. = ullaġil, szalár nyj., l. Tenišev (szalár) alatt.
- VÁCZY P. (1975), A magyarok vándorútja keletről nyugatra. *Antik Tanulmányok* 22: 283-85.
- VÁMBÉRY Á. (1882), A magyarok eredete. *Ethnológiai tanulmány*. Budapest.
- VIRJÁL = csuvas nyj., l. Ašm. alatt
- YTS = Yeni Tarama Sözlüğü. TDKY: 503. Ankara. 1983.

Ungarische Stammesnamen türkischer Herkunft

von ÁRPÁD BERTA

Die vorliegende Mitteilung bietet einen Überblick über die bisherige Forschungsgeschichte der altungarischen Stammesnamen und versucht der Mehrheit der ethnischen Benennungen des ehemaligen ungarischen Stammesverbandes eine neue Deutung zu geben. Der Verfasser vertritt die Meinung, daß die altungarischen Stammesnamen türkischer Herkunft ein klares System darstellen: Sie sind letzten Endes auf türkische militärische Termini zurückzuführen. Die in dem Aufsatz vorgeschlagenen neuen etymologischen Vorschläge für die Stammesnamen *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* und *Kér* gehören zu derselben semantischen Kategorie:

1. Ung. *Kürt* < altung. **Kürtü* < ← alt-bzw. urbolg. **kögür* 'Brust'+alt-bzw. urung. *-*tü* (Diminutivsuffix).

2. Ung. *Gyarmat* < altung. **Gyematu* | **Gyarmatu* < ← alt-bzw. urbolg. **džarimati* < **džarimarti* 'hinter dem Rücken; auf der Rückseite befindlich'.

3. Ung. *Jenő* < altung. **Jeneγ* < ← türk. **yänäk* 'kleine Seite' ('Wange') (< **yañaq* oder **yanaq*).

4. Ung. *Kér* < altung. **Keri* ← türk. **keri* | **kerü* 'hinten [befindlicher Stamm]'.

Der ung. Stammesname *Keszi* | *Kesző* | *Keszü* (altung. **Keszey* und **Keszi*) wurde in zwei verschiedenen Formen entlehnt: türk. *käs* 'Stück, Teil' → altung. **Keszi* und türk. *käsäk* 'kleiner Bruchteil, Bruchstück' → altung. **Keszey*.

Die etymologischen Erklärungen beweisen, daß sich die ungarische Stammesorganisation unter dem Einfluß mehrerer Türkvölker (während mehrerer Jahrhunderte) herausgebildet hat. Aufgrund der ursprünglichen Bedeutungen der ungarischen Stammesnamen lassen sich sogar die Phasen der historischen Herausbildung der militärisch gegliederten Stammesorganisation feststellen.